

Političke
PERSPEKTIVE

Vol. 11, No. 1

(2021)

POLITIČKE PERSPEKTIVE

Časopis za istraživanje politike

~

Izlazi tri puta godišnje

~

MEĐUNARODNI SAV(J)ET

Florian Bieber (University of Graz), Xavier Bougarel (CNRS, Paris), Valerie Bunce (Cornell University), Nenad Dimitrijević (Central European University, Budapest), Jasna Dragović-Soso (Goldsmiths, University of London), Chip Gagnon (Ithaca College, NY), Eric Gordy (University College London), Stef Jansen (University of Manchester), Denisa Kostovicova (London School of Economics), Kevin Deegan Krause (Wayne State University), Keichi Kubo (Waseda University, Tokyo)

REGIONALNI SAV(J)ET

Damir Grubiša, Vukašin Pavlović, Zdravko Petak, Milan Podunavac, Zvonko Posavec, Žarko Puhovski, Milorad Stupar, Ilija Vujačić, Nenad Zakošek

REDAKCIJA

Dušan Spasojević (glavni urednik), Ana Petek (zamjenica urednika), Đana Luša, Dušan Vučićević, Dario Čepo, Nikola Beljinac

IZDAVAČI

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu i Udruženje za političke nauke Srbije

ZA IZDAVAČA

Dragan R. Simić, dekan, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd
Andrija Henjak, dekan, Fakultet političkih znanosti, Zagreb

ADRESE

Fakultet političkih nauka u Beogradu, Jove Ilića 165, Beograd
e-mail perspektive@fpn.bg.ac.rs
Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Lepušićeva 6, Zagreb
e-mail perspektive@fpzg.hr

~

Olivera Veličković (srpski) (lektura i korektura), Olivera Tešanović (grafičko oblikovanje).
Štampano u štampariji: *Čigoja štampa*.

Tiraž: 50

~

© Sva prava zadržana.
ISSN 2217-561X
DOI: 10.20901/pp

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

303.1

POLITIČKE PERSPEKTIVE : časopis za istraživanje politike / glavni urednik Dušan Spasojević. - 2011, br. 1. - . - Beograd : Fakultet političkih nauka : Udruženje za političke nauke Srbije ; Zagreb : Fakultet političkih znanosti, 2011. - (Beograd : Čigoja štampa). - 30 cm

Tri puta godišnje. - Tekst na srp., hrv. i engl. jeziku. -
Drugo izdanje na drugom medijumu: Političke perspektive (Online) = ISSN 2335-027X
ISSN 2217-561X = Političke perspektive
COBISS.SR-ID 183446540

SADRŽAJ

[ČLANCI I STUDIJE]

Bartul Vuksan-Ćusa, Višeslav Raos

Dijete u vremenu: dob i biračko ponašanje u Hrvatskoj

7

Damirka Mihaljević

Demokratski potencijal studenata Sveučilišta u Mostaru i
Univerziteta Džemal Bijedić

39

Nemanja Džuverović

Posledice COVID-19 epidemije na visoko obrazovanje u SAD

63

Damjan Stanić

Realizacija Rousseauovog (demokratskog) republikanizma u
političkom poretku (demokratske) republike Korzike (1755–1769)?

75

Dušan Čorbić

Istorijski institucionalizam, Balkan i Osmansko carstvo

95

[IZVEŠTAJI]

Viktor Meczner
Ujedinjeni u različitosti
113

~

UPUTE SURADNICIMA (HRVATSKA REDAKCIJA)
117

UPUTSTVO SARADNICIMA (SRPSKA REDAKCIJA)
119

ČLANCI I STUDIJE

DIJETE U VREMENU: DOB I BIRAČKO PONAŠANJE U HRVATSKOJ

Bartul Vuksan-Ćusa

Višeslav Raos

Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

SAŽETAK

U članku se na temelju terenskoga anketnog istraživanja provedenog nakon predsjedničkih izbora 2019/2020, te uoči parlamentarnih izbora 2020. analizira odnos dobi i biračkog ponašanja u Hrvatskoj. Pri tome se rad smješta na sjecište između istraživačkih tradicija sociologije mladih i analize društvenih rascjepa i biračkoga ponašanja. Na temelju modela multinominalne logističke regresije testira se odnos prediktora izvedenih iz dimenzija: religija i etika, povijest, stranke, vrijednosti, povjerenje i socioekonomski status, te dobne skupine. Provedeno istraživanje pokazuje kako postoji podudarnost prediktivnih modela za parlamentarne i predsjedničke izbore. Nadalje, pokazuje se kako se biračko ponašanje u Hrvatskoj uvelike grupira u dvije dobne skupine, od kojih jednu čine oni između 18 i 46 godina, a drugu oni od 47 do 99. Mlađu skupinu karakteriziraju niže razine autoritarnosti, niža razina povjerenja u tradicionalne medije, te manje povjerenja u efikasnost izvršne vlasti. Obiteljsko naslijeđe partizanskog pokreta pojedinačno je najznačajnija varijabla, no značajno raste s dobi. Kod školskog vjeronauka primjetan je socijalizacijski efekt, te ga tako mlađe dobne skupine više prihvaćaju od starijih, premda značajnih razlika u religioznosti kao prediktoru dobnih skupina nema. Pored toga, nisu utvrđene statistički značajne razlike među kohortama na ljestvici liberalno-konzervativno. Zaključno se može reći kako rad pokazuje stanovito naziranje dobnoga jaza u biračkome ponašanju, poglavito s obzirom na temeljni društveni ras-

Kontakt autora:

Bartul Vuksan-Ćusa, student na Fakultetu političkih znanosti, Sveučilišta u Zagrebu.

E-pošta: bartul.vuksan-cusa@studenti.fpzg.hr

Višeslav Raos, docent na Fakultetu političkih znanosti, Sveučilišta u Zagrebu.

E-pošta: viseslav.raos@fpzg.hr

cjep u Hrvatskoj, baziran na povijesno-identitetskim razlikama, koji kod mladih naraštaja značajno blijedi.

KLJUČNE RIJEČI: mladi, društveni rascjepi, biračko ponašanje, izbori, Hrvatska

UVOD

Dvadeset godina od prelaska na listovni razmjerni sustav, kritičnih izbora 2000. godine i otvaranja procesa integracije u europske i atlantske asocijacije, nakon niza vrijednih studija o političkoj socijalizaciji i političkim stavovima mladih, kao i studija o biračkom ponašanju i stabilnosti društvenih rascjepa koje ga oblikuju, ovaj rad prepoznaje potrebu za promišljanjem odnosa dobi i biračkog ponašanja u Hrvatskoj kako bi se osvijetlile možebitne generacijske razlike koje postoje među biračima, te ispitalo što se na makro-razini može zaključiti o mladim biračima. Ilišin (2002) je u radu o mladima i politici pokazala raznolikost političkih stavova mladeži, te ih povezala s nizom sociodemografskih obilježja, uz obrazovanije i urbanije mlade koji preferiraju stranke lijevo od centra, te religioznije mlade u manjim sredinama koji se više opredjeljuju za stranke desno od centra. Uz to je zaključila kako njeno i srodna istraživanja sugeriraju kako „u suvremenoj Hrvatskoj nema ozbiljnih naznaka (potencijalnog) generacijskog sukoba” (Ilišin 2002, 200). Dva desetljeća kasnije, u ovome radu pokušat ćemo aktualizirati to pitanje i ispitati u kojoj mjeri se razlikuju biračke preferencije pojedinih dobnih kohorti, te što se u tom kontekstu novoga može zaključiti o mladima. Stoga se u tekstu prvenstveno iznosi kraći pregled glavnih nalaza dosad provedenih studija i analiza biračkog ponašanja u Hrvatskoj, da bi se zatim fokus stavio na mlade i njihovo biračko ponašanje. Zatim se predstavljaju istraživački okvir, te podaci i metodologija korištena u našoj analizi. U tom kontekstu se iznosi i podjela prediktora na skupove. Naposljetku, predstavljaju se i objašnjavaju dobiveni rezultati, odnosno nudi se interpretacija u kontekstu dosad provedenih istraživanja.

BIRAČKO PONAŠANJE U HRVATSKOJ

Istraživanja strukture društvenih rascjepa i naravi stranačkoga natjecanja u Hrvatskoj kroz niz studija potvrdila su postojanje poprilično stabilnoga kulturnog rascjepa, uz vrlo slabo izražen do nepostojeći socioekonomski rascjep (Kasapović, Šiber i Zakošek 1998; Čular 2004; Henjak 2005, 2007, 2011, 2018; Henjak, Čular i Zakošek 2013; Raos, 2020). Kulturna dimenzija stranačkoga natjecanja u sebi sadrži dvije osnovne dimenzije, jednu „ideološko-kulturnu”, a drugu „povijesno-identitetsku” (Henjak, Čular i Zakošek 2013, 462).

Prva dimenzija u sebi sadrži vrijednosne odrednice, pri čemu je najznačajnija religioznost, mjerena kao stupanj bliskosti s vjerskim institucijama i službenim vjerskim naukom (u praksi, to se uvelike odnosi na odnos prema Katoličkoj crkvi), ili kao praktična religioznost, odnosno učestalost odlaska na vjerske obrede (u praksi se to odnosi na učestalost odlaska na misu).

Druga dimenzija odnosi se na vrednovanje ključnih događaja iz prošlosti i određivanje prema njima i njihovome društvenom i političkom naslijeđu. Tu se posebice ističe obiteljsko naslijeđe iz Drugoga svjetskog rata koje je prvi tematizirao Šiber (1997), nakon čega se opetovano kroz kasnija istraživanja pokazalo kao izrazito dobar prediktor glasovanja za lijevi, odnosno desni centar. U analizi strukture društvenih rascjepa na temelju izbora 2000, 2003, 2007. i 2011. godine, Henjak, Zakošek i Čular (2013: 465–466) pokazuju kako se stupanj religioznosti održava kao stabilan prediktor glasovanja kroz vrijeme, bez obzira na interakciju s varijablom dobi, dok s vremenom slabi utjecaj povijesne komponente kulturne dimenzije natjecanja, tj. s nižom dobi slabi obiteljsko naslijeđe Drugoga svjetskog rata kao prediktor biračkih preferencija.

Uz religioznost i odnos prema Drugome svjetskom ratu, kao važna odrednica glasovanja u istraživanjima se pokazala i ljestvica autoritarnih stavova, pri čemu više razine autoritarnosti kod ispitanika služe kao dobar prediktor biračkih preferencija za opcije desno od centra (Šiber 1998). Kasniji radovi opažaju postupno smanjivanje uloge autoritarnosti s protokom vremena i općom konsolidacijom demokracije (Čular 2004). Pa ipak, recentno istraživanje o odnosu normativne i praktične potpore demokraciji upućuje na porast autoritarnosti nakon izbora 2015. godine (Čular i Šalaj 2019, 17), što ima implikacije po tumačenje konsolidacije demokracije, ali i vraćanje istraživanju autoritarnosti kao važnog prediktora biračkih preferencija.

Čular (2004: 142) je u razmatranju mogućeg daljnjeg razvoja stranačkog sustava u Hrvatskoj najavio mogućnost otvaranja novog rascjepa između zagovornika otvorenog (globaliziranog) i zatvorenog (suverenističkog, komunitarističkog) društva. Raos (2020) na tom tragu testira varijablu suverenizma, te pronalazi relativno slabu, no ipak vidljivu vezu između manje suverenističkih vrijednosti i preferencije za stranke lijevoga centra. Na ovaj se potencijalni rascjep nakon 2015. naslanja i pitanje odnosa prema migrantima. Vuksan-Ćusa (2018: 14) pokazuje kako su autoritarnost i etnocentrizam, ali preferencija za stranke desno od centra, dobri prediktori protumigrantskih stavova kod ispitanika.

Uvodno smo istaknuli kako istraživači odnosa društvenih rascjepa i biračkoga ponašanja u Hrvatskoj nisu uspjeli detektirati jasan socioekonomski rascjep. Ovdje treba nadodati kako prethodna istraživanja pronalaze socioekonomske kolektivne (klasne) razlike u stavovima i vrijedno-

stima, ali se one, barem zasad, ne pretvaraju u jasno strukturirane biračke preferencije uzduž ekonomskoga rascjepa, odnosno osi natjecanja koja bi sezala od ekonomske ljevice (ekonomski protekcionizam, potporu distributivnim i redistributivnim politikama) do ekonomske desnice (ekonomski liberalizam, potpora smanjenju državne uloge u regulaciji ekonomskih i drugih društvenih odnosa). Ančić, Baketa i Kovačić (2019) nalaze vezu između klasnoga statusa i razine i vrste političke participacije, dok Henjak i Vuksan-Ćusa (2019) detektiraju slabe, no ipak vidljive poveznice između socioekonomskog statusa i stavova o ekonomskim pitanjima, te pokazuju da su osobe koje su u ranjivijemu socioekonomskom položaju sklonije preferirati stavove koje je moguće opisati kao ekonomski protekcionizam. U konačnici, treba spomenuti kako se, umjesto stranačkog natjecanja koje bi se strukturiralo uzduž ekonomskog rascjepa, birački stavovi o ekonomskim pitanjima formiraju na temelju već ranije izgrađenih stranačkih preferencija i identiteta, kao što Henjak (2007: 86) pokazuje na primjeru parlamentarnih izbora 2007. i pitanja uvođenja poreza na nekretnine.

MLADI I BIRAČKO PONAŠANJE

Dosada provedene studije, čiji je fokus, prvenstveno ili između ostaloga, bio odnos mladih¹ i politike u širem smislu riječi pokazale su iste ili pretežito slične nalaze. Općenito govoreći, može se reći da mlade karakteriziraju izostanak interesa za politiku, niske razine participacije u formalnim oblicima politike, te predominantno nepovjerenje u politički sustav, odnosno njegove institucije (Gvozdanović 2014; Franc i Međugorac 2015; Ilišin 2008, 117; Gvozdanović i dr. 2019, 66).² No, zadržati se na konstataciji po kojoj mladi nisu naročito zainteresirani za politiku bi značilo poprilično eufemizirati stvaran odnos mladih i politike. Riječju, problem je višestruk. Jedna dimenzija problematike pred nama se svakako tiče političke, odnosno građanske pismenosti mladih u Hrvatskoj. Bačić (2011), te Bačić i Šalaj (2011) pokazuju kako odgojno-obrazovni sustav, odnosno

1 Mladi se definiraju kao društvena kohorta između petnaeste i tridesete godine života (Ilišin prema Gvozdanović i Kovačić 2020: 203). Na tom tragu, ovaj rad mlade tretira kao društvenu skupinu od osamnaeste do tridesete godine života budući da se temelji na podacima iz anketa Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu u kojima je minimalna dob za sudjelovanje osamnaest godina.

2 Ovdje treba naglasiti kako je nepovjerenje u temeljne političke institucije, poput Sabora, Vlade, Predsjednika i političkih stranaka, karakteristično za cjelokupnu biračku populaciju, neovisno o dobnoj podjeli. Čorkalo Biruski i dr. (2020, 11) tu tezu opetovano dokazuju te akcentiraju kako je nepovjerenje u institucije posebno problematično u vremenu pandemije, odnosno javnozdravstvene (i ekonomske), krize jer upravo tad institucije imaju naglašenu ulogu u upravljanju i vođenju društva.

formalna politička socijalizacija ne uspijeva u kreiranju zadovoljavajuće političke kulture, tj. pokazuje se kako većinu učenika karakteriziraju niske razine političkog znanja, pri čemu se jasno ocrta sklonost učenika autoritarizmu. Paradoks jačanja potpore autoritarnim oblicima političkog djelovanja kod mladih, uz njihovo istovremeno odrastanje, sazrijevanje i socijalizaciju u demokratskome političkom sustavu, naglasila je i većina drugih studija (Ilišin 2015; Kovačić i Horvat 2016; Ilišin i Gvozdanović 2016; Ilišin, Gvozdanović i Potočnik 2017). Međutim, treba istaknuti kako mladi, unatoč tome što ne izlaze na izbore ili ne vjeruju središnjim političkim institucijama, ipak prihvaćaju temeljne vrijednosti liberalno-demokratskog poretka. Stoga Ilišin zaključuje kako je demokratski potencijal mladih, u tom smislu, neupitan (2011: 116).

Ipak, ambivalentnosti se ovime ne iscrpljuju. Premda je stranačka identifikacija mladih poprilično slaba, pokazuje se kako mladih članova stranaka ima dvostruko više negoli mladih koji strankama uopće vjeruju (Ilišin 2015, 28; Ilišin i Spajić Vrkaš 2017, 403). Iz toga se nameće zaključak kako su mladi, unatoč općenitoj skepsi naspram politike, dominantnom nedostatku stranačke identifikacije i nepovjerenju prema političkim institucijama, uključivši i političke stranke,³ ipak spremni participirati u politici. Međutim, oni to čine na način da članstvo u strankama vide kao svojevrsni mehanizam rješavanja egzistencijalnih problema u uvjetima stvarno ili percipirano nedostupnih resursa, to jest, radi se o shvaćanju stranačke politike kao instrumenta za promociju vlastitih interesa iliti osobno zbrinjavanje (Ilišin 2015: 39).⁴⁵ Dakle, čini se kako mlađe dobne kohorte ne ulaze u političke stranke radi intrinzičnih demokratskih i/ili političkih pobuda usmjerenih k općem dobru, pogotovo ako na umu imamo da je unutarstranačka demokracija u Hrvatskoj relativno slabo razvijena, odnosno da postoji velika diskrepancija između formalnih prava članova stranaka i njihovog stvarnog utjecaja (Čular, Nikić Čakar i Raos 2016; Čelap i Nikić Čakar 2017). Naravno, treba naglasiti kako se tek manjina pripadnika najmlađe dobne kohorte odlučuje za učlanjenje u političke stranke, dok većina „njeguje” odnos prema politici na način koji je uvodno prikazan. Iako odnos mladih i politike karakteriziraju određene anomalije i ambivalentnosti, treba zaključiti kako su mladi, između ostaloga i u smislu poli-

3 Treba naglasiti kako ove pojave nisu svojstvene samo Hrvatskoj. Radi se o tome da mladi općenito ne drže izbornu participaciju važnom koliko starije dobne kohorte, a uz to se češće nego rjeđe ne mogu identificirati s postojećim političkim strankama (Linek i Petrušek 2016).

4 Ilišin (2015: 33–35), nastojeći precizirati karakteristike mladih koji se involviraju u stranačku politiku, pokazuje kako ti mladi ponajviše dolaze iz slabije razvijenih, odnosno ruralnih sredina; točnije, radi se o mladima koji su osposobljeni za tržište rada ili se na njemu nastoje bolje profilirati.

5 Više o odnosu mladih i klijentelizma vidjeti u: Ilišin i Gvozdanović (2020).

tike, zaista gubitnici tranzicije (Gvozdanović i Kovačić 2020, 232). Riječju, njihov status u društvu jest višestruko marginalan – oni ne participiraju dovoljno u tijelima vlasti, a zbog nedostatka sustavne politike stranačkog podmlađivanja njihov status, položaji i interesi ostaju nedovoljno društveno afirmirani (Gvozdanović 2014, 9). Oni su svjesni te marginaliziranosti i potrebe za participacijom, ali to shvaćanje ne „transponiraju na svoj ukupni društveni položaj” (Ilišin 2002, 199). Drugim riječima, mladi politiku shvaćaju kao nešto izvanjsko njihovome svijetu, to jest političku moć ne dovode u kauzalan odnos sa svojim društvenim položajem. Zbog svega toga oni se povlače u privatnu sferu, ne baveći se previše širim društvenim i političkim temama – oni ponajviše smjeraju na uklapanje u postojeći sustav, odnosno *status quo*, iako o tom sustavu nemaju ponajbolje mišljenje (Bovan, Kovačić i Vučković 2018, 71–77).⁶

Nasuprot tome, što se međugeneracijskog prijenosa vrijednosti tiče, čini se kako Hrvatsku u tom pogledu karakterizira kontinuitet – nije došlo do svojevrsnog dobnog jaza ili sukoba (Ilišin 2015: 20–21; Gvozdanović i Kovačić 2020: 210). No, to ne znači da su političke preferencije mlađih dobnih kohorti istovremeno oblikovane istim ili sličnim determinantama koje karakteriziraju političke odabire starijih dobnih kohorti. Točnije govoreći, postojeći strukturni rascjepi se zasigurno reflektiraju i u političkim preferencijama mlađeg biračkog tijela, ali pitanje je u kojem intenzitetu. Dosada navedene studije su, ponajviše iz vizure empirijski usmjerene sociologije, u fokus svog razmatranja stavljale mlade i njihove političke vrijednosti.

Ova studija gradi na tim osnovama i u naraciju nastoji uvesti postojeće društvene rascjepa u Hrvatskoj, to jest, nastoji se propitati koliko društveni rascjepi oblikuju mlade, odnosno njihove političke preferencije naspram drugih dobnih kohorti.⁷

Tablica 1. Stranačka (ne)identifikacija po dobnim skupinama

	Smatrate li općenito da ste bliski nekoj stranci u Hrvatskoj?		
	<i>Odgovor: NE</i>		
	2015.	2016.	2020.
Kohorta 1(18–30)	80,5	87,6	81,8
Kohorta 2(31–46)	71,6	77,3	77,5
Kohorta 3(47–60)	68,3	72,6	64,5
Kohorta 4(61–99)	56,6	59,1	55,2

Izvor: Hrvatske izborne studije, 2015, 2016, 2020.

6 Takvo stanje Bovan, Kovačić i Vučković nazivaju korozivnom apatijom (2018).

7 U tom smislu Ilišin (2005: 66) ističe kako se u kontekst postojećih društvenih rascjepa može uključiti i dobnii rascjep, to jest dob se može smatrati nečim što „generira profiliranje i polarizaciju političkih stavova i obrazaca ponašanja”.

Podatci prikazani u Tablici 1 jasno govore kako se mlađi birači znatno manje poistovjećuju s postojećim strankama. Točnije, u tri promatrana vremenska intervala, upravo se najmlađa dobna kohorta najmanje poistovjećuje s postojećom stranačkom ponudom – otprilike 80% prve dobne skupine ne smatra se bliskim niti jednoj stranci u Hrvatskoj. Nasuprot tome, primjetno je kako se stranačka identifikacija povećava s godinama, točnije, u najstarijoj dobnoj kohorti postotak onih koji se ne identificiraju niti s jednom strankom opada na nešto više od 50%. Ono što valja primijetiti jest da izostanak stranačke identifikacije u ovako postavljenim dobnim skupinama razmjerno stabilan,⁸ tj. primjetno je kako nema većih oscilacija, što znači da se radi o trajnijem trendu na kojeg valja obratiti pozornost.⁹ Budući da su stranke primarni mehanizmi transferiranja pojedinih dimenzija društvenih rascjepa u političke preferencije, a uz to su one istovremeno političke i ideološke „informacijske kratice” (Henjak 2005, 85) za većinu hrvatskih birača, opravdanim se čini zapitati koliko su onda mladi zapravo uronjeni u društvene rascjepe kada se većinom ne identificiraju s postojećom stranačkom ponudom. Čini se kako je na tragu toga Blanuša (2015), koji pokazuje kako je kod mladih postojana reprodukcija podjela utemeljenih na različitim viđenjima Drugoga svjetskog rata, no istovremeno se naglašava kako postoje znatne razlike u intenzitetu doživljaja – mladi taj rascjep prihvaćaju s manjom emocionalnom involviranošću, to jest iako se taj rascjep i dalje reproducira, mladi ga doživljavaju s manjom strašću i s ponešto veće distance. Određeni odmak mladih od dominantnih društvenih rascjepa pokazuje i Henjakova (2018) analiza u kojoj se ističe kako se glasovanje mladih birača za nove stranke na parlamentarnim izborima 2015. i 2016. zapravo može smatrati svojevrsnom neuklopljenošću sâmihih mladih birača u tradicionalne rascjepe koji karakteriziraju suvremenu hrvatsku politiku. Sličnu stvar potvrđuje i Raos (2020) na primjeru parlamentarnih izbora 2020. godine, gdje se pokazuje kako mlađi birači više apstiniraju ili glasuju za nove stranke koje nisu formirane unutar dominantnih društvenih rascjepa. Stoga se opravdanim čini preciznije propitati koliko se mlađe dobne kohorte razlikuju od starijih dobnih kohorti u smislu uklopljenosti u postojeće društvene rascjepe.

8 Najveća oscilacija je primjetna upravo kod najmlađe dobne kohorte i to u periodu od 2015. do 2016. godine, kada se povećala za nekih 7%. To se može protumačiti pojavom Mosta, odnosno time što je Most, koji je u svom biračkom tijelu imao primjetan udio mladih (Nikić Čakar 2018, 17), participirao u izvršnoj vlasti, ali je to imalo relativno kratak rok trajanja (tek nešto više od 140 dana). Pretpostavka je da su se mladi razočarali njihovim djelovanjem u izvršnoj vlasti, odnosno politički na najvišoj razini, te su onda pribjegli stranačkoj (ne)identifikaciji.

9 Pa ipak, ovo se može objasniti i pomoću faza životnoga ciklusa, odnosno kazati kako građani s dobnim sazrijevanjem i politički sazrijevaju, te s vremenom stječu (snažniju) stranačku identifikaciju koju isti ti pojedinci nisu posjedovali u ranijoj životnoj dobi.

ISTRAŽIVAČKI OKVIR

Svrha ovoga rada je ispitati u kojoj mjeri se biračke karakteristike u Hrvatskoj razlikuju po dobi, odnosno po demografskim kohortama. Stoga u ovom članku pokušavamo testirati dosadašnje uvide istraživanja strukture društvenih rascjepa i biračkoga ponašanja u Hrvatskoj na dobroj dimenziji. Pri tome se oslanjamo na istraživanja o mladima i njihovoj političkoj socijalizaciji, te stavovima i vrijednostima, kao i na temeljnu strukturu društvenih rascjepa, pri čemu se biračko ponašanje strukturira uzduž rascjepa utemeljenog u odnosu prema religiji i odnosu prema povijesnom naslijeđu. Premda istraživanje ispituje razlike u strukturiranju društvenih rascjepa i biračkim obilježjima na temelju svih dobnih skupina, rad za cilj prvenstveno ima pokušaj dobivanja odgovora na pitanje jesu li mladi u Hrvatskoj drugačija vrsta birača od ostatka populacije. Na taj način ovaj rad spaja dvije istraživačke tradicije, onu sociologije mladih, ponajviše vezanu uz Institut društvenih istraživanja u Zagrebu, te tradiciju istraživanja biračkoga ponašanja na temelju anketa Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu. Takav spoj bi trebao dati doprinos razumijevanju odnosa dobi i društvenih rascjepa u Hrvatskoj te osvijetliti jednu od istraživačkih „bijelih mrlja”, kako ih je nazvao Županov (2002: 9).

PODATCI I METODE

U ovome radu koristimo se podacima dobivenima u okviru predizborne terenske ankete na nacionalno reprezentativnome uzorku, provedene od sredine veljače do sredine ožujka 2020. godine. Radi se o nastavku empirijskoga istraživačkog niza „Hrvatske izborne studije” pri Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu. Budući da je terensko prikupljanje podataka u okviru ove ankete okončano prije vremena zbog uvođenja restrikcija povezanih sa suzbijanjem pandemije koronavirusa, broj ispitanika u uzorku iznosi nešto manje od tisuću (što je uobičajena brojka za prethodna anketna istraživanja u nizu *Hrvatskih izbornih studija*), točnije 979. Podatci su izvorno obrađivani (rekodiranje, ispitivanje pouzdanosti ljestvica, ispitivanje multikolinearnosti) u programu *SPSS*, a analiza (deskriptivna statistika, testiranje proporcionalnih omjera, regresijski modeli, marginalni efekti) je potom rađena u programskom jeziku *R*, u sučelju *R Studio*, uz uporabu paketa *tidyverse*, *ggpubr*, *ggeffects*, *stargazer*, *nnet* i *rstatix*.

Okosnicu ovoga istraživanja čini multinominalna logistička regresija s četiri dobne skupine na ovisnoj varijabli i nekoliko skupova prediktora koji korespondiraju sljedećim dimenzijama: 1) religija i etika, 2) povijest, 3) stranke, 4) vrijednosti i 5) povjerenje. Testiramo četiri različita podmodela s obzirom na četiri različite kohorte koje služe kao referentne kate-

gorije. Uz to, modele testiramo s obzirom na predsjedničke (2019–2020) i parlamentarne (2020) izbore (varijacija s obzirom na skup prediktora 3).

Četiri demografske kohorte (kohorta 1 do kohorta 4) dobivene su dijeljenjem cijelog uzorka na kvartile. Tako kohortu 1 čine ispitanici od 18 do 30 godina, kohortu 2 ispitanici od 31 do 46 godina, kohortu 3 oni od 47 do 60 godina, te kohortu 4 oni od 61 do 99 godina u uzorku.

Prvi skup prediktora čine varijable „religioznost“, „pobačaj“ i „vjeronauk“. Kao što je već ranije spomenuto, religioznost, ovdje mjerena kao učestalost odlaska na vjerske obrede (ljestvica 1 do 6), konzistentno se u istraživanjima biračkog ponašanja u Hrvatskoj pokazuje kao dobar prediktor. Novija istraživanja potvrdila su i važnost pitanja regulacije pobačaja (Raos 2019), te stava o izvođenju vjeronauka u školi (Raos 2020) kao razdjelnice između birača, uz birače HDZ-a koji odskaču u preferiranju školskoga vjeronauka, te češći restriktivni stav o prekidu trudnoće kod ispitanika koji preferiraju Domovinski pokret Miroslava Škore. Obje varijable su dihotomnog karaktera, gdje 1 označava podršku vjeronauku u školi, odnosno podršku slobodnom odlučivanju o prekidu trudnoće, dok 0 označava želju za izvođenjem vjeronauka u župnom uredu, odnosno želju za restriktivnijom regulacijom pobačaja ili potpunom zabranom.

Drugi skup prediktora, nazvan „povijest“, obuhvaća dvije dihotomne varijable, „NOB“ i „NDH“, koje se odnose na političku biografiju (Šiber 1997), odnosno na pitanje na kojoj su strani u Drugome svjetskom ratu pretežito bili članovi obitelji ispitanika, s time da „NDH“ obuhvaća dva izvorna odgovora u anketi – pripadnost domobranskim postrojbama i pripadnost ustaškim postrojbama.

Na temelju trećeg skupa neovisnih varijabli, koji se tiče biračkih preferencija, formirana su dva zasebna modela, jedan za parlamentarne, drugi za predsjedničke izbore. Prednost korištene ankete jest to da je ona u kontekstu srpanjskih parlamentarnih izbora bila predizbornog, a u kontekstu prosinačko-siječanjskih predsjedničkih izbora poslijeizbornog karaktera. Za oba tipa izbora stvorene su dihotomne varijable biračkih preferencija za tri liste (HDZ, Restart koalicija, Domovinski pokret Miroslava Škore), odnosno troje kandidata (Zoran Milanović, Kolinda Grabar-Kitarović, te Miroslav Škoro) s najviše osvojenih glasova na tim izborima.

Četvrta skupina prediktora odnosi se na ljestvice kojima mjerimo šire svjetonazorsko određenje. Za potrebe ove studije u ovu grupu prediktora uvrštena je ljestvica autoritarnosti koja se oslanja na Šiberovu ljestvicu (Šiber 1998). Ljestvica sadrži pet čestica, a njena interna pouzdanost ocijenjena je prihvatljivom, uz Cronbachovu α od 0,61. Pored toga, koristi se i ljestvica suverenizma od sedam stupnjeva, pri čemu 1 označava najviše preferencija za odlučivanje na europskoj razini (supranacionalni pristup),

a 7 najviše preferencija za odlučivanje na nacionalnoj razini (suvereni-
stički pristup). Ova ljestvica temelji se na novom skupu pitanja koji ranije
nije bio korišten u okviru anketa u nizu *Hrvatskih izbornih studija*. Uz to
se koristi i ljestvica društvenoga konzervativizma sačinjena od pet čestica
koja se često naziva i ljestvica liberalno-konzervativno, a može se donekle
smatrati boljim „toplomjerom” načelnih razlika u političkim i društvenim
pogledima na svijet od nekim ispitanicima pomalo apstraktnog samoi-
dentificiranja na ljestvici lijevo-desno.¹⁰ Za ovu ljestvicu dobivena je dobra
mjera pouzdanosti (α : 0,71). Naposljetku se koristi i ljestvica populizma
konstruirana prema novoj mjeri populizma koju su razvili Castanho Silva i
dr. (2019), te ljestvica etničkog ekskluzivizma koja mjeri socijalnu distancu
prema migrantima i nizu etničkih skupina u Hrvatskoj (usp. Vuksan-
-Ćusa 2018). Za ljestvicu populizma dobivena je prihvatljiva α od 0,63, a za
ljestvicu etničkog ekskluzivizma izrazito visoka, od 0,92.

U idućoj skupini prediktora nalaze se mjere povjerenja u središnje poli-
tičke institucije, mjera povjerenja u Europsku uniju, mjera povjerenja u
tradicionalne medije, te mjera efikasnosti izvršne vlasti. Mjeru povjerenja
u institucije čini ljestvica dobivena od čestica koje mjere povjerenje u Pred-
sjednika, Sabor, Vladu, sudove, državnu upravu, političke stranke te sindi-
kate. Kod mjere povjerenja u tradicionalne medije radi se o povjerenju u
vijesti na televiziji, radiju, te u tiskovinama. Za mjeru povjerenja u insti-
tucije dobivena je jako dobra α od 0,87, a za mjeru povjerenja u tradicio-
nalne medije izrazito dobra (0,9). Mjera efikasnosti izvršne vlasti nova je
mjera dobivena na temelju procjene ispitanika (na ljestvici 1 do 3) u kojoj
se mjeri dvije glavne stranke (HDZ i SDP, jedine premijerove stranke od
1990. do danas) zauzimaju za interese niza različitih društvenih i socio-
ekonomskih kategorija građana. U tom smislu ona služi kao heuristički
prečac u „hvatanju” stavova ispitanika o efikasnosti izvršne vlasti. Ova skala
ima izrazito visoku internu konzistentnost (0,91). Detaljan prikaz čestica
i dobivenih mjera pouzdanosti za prediktivne ljestvice dan je u Tablici 5 u
dodatku na kraju rada.

U idućoj sekciji prezentiramo, te potom raspravljamo rezultate dviju
regresija, za parlamentarne i predsjedničke izbore (prema 3. skupu
prediktora), a unutar njih uspoređujemo prilagodbu regresijskog modela
s obzirom na četiri kohorte na ovisnoj varijabli. Poradi boljeg razumije-
vanja i tumačenja dobivenih rezultata, na temelju regresijskih modela u
nastavku se prezentiraju i dijagrami marginalnih efekata. Marginalni efekti
izračunati su i prikazani za po jedan prediktor iz svakog skupa prediktora
koji je dao najveći i ujedno statistički značajni koeficijent.

10 Vidjeti raspravu o prednostima i nedostacima korištenja mjernog instrumenta lije-
vo-desno i ljestvice liberalizma-konzervativizma u: Čular 1999.

REZULTATI I DISKUSIJA

Promotrimo li marginalne efekte za najznačajnije prediktore uočavamo nekoliko stvari. Prvenstveno, možemo vidjeti kako se u oba testirana modela, onom za parlamentarne te onom za predsjedničke izbore, kod statistički najznačajnijih varijabli (odnos prema školskom vjeronauku, tradiciji NOB-a, Restart koaliciji i Zoranu Milanoviću, autoritarnosti, te efikasnosti izvršne vlasti), odvija svojevrsno cijepanje biračke populacije na dvije dobne skupine. Poblžiše rečeno, za dvije najmlađe dobne kohorte je kod najznačajnijih varijabli vidljivo približno kretanje krivulja u istom smjeru. Nasuprot tome, kod dvije najstarije dobne kohorte vidimo kretanje krivulja u istom smjeru, samo je to kretanje suprotno usmjereno od onoga kojeg primjećujemo kod prve i druge dobne kohorte. Pa ipak, valja istaknuti kako su najveće razlike vidljive između prve i četvrte dobne kohorte, dok su razlike između ostalih dobnih kohorti nešto blaže.

Nadalje, kretanje krivulje kod varijable koja ispituje odnos prema nastavi vjeronauka (preferira li se školski ili crkveni vjeronauk) jasno pokazuje kako se populacija dijeli na dvije skupine, pri čemu mlađe dobne kohorte više preferiraju vjeronauk u školama, dok je župna inačica vjeronauka poželjnija među starijim dobnim kohortama, s time da je ovaj efekt najviše izražen kod kohorte koja obuhvaća ispitanike u dobi od 18 do 30 godina. Drugim riječima, s podrškom za školski vjeronauk raste vjerojatnost da će ispitanici biti pripadnici mladih dobnih kohorti. Ovakav nalaz možemo tumačiti (i) time da oni koji su socijalizirani s školskim vjeronaukom jednostavno njega i prihvaćaju, dok ga oni koji nisu familijarizirani s vjeronaukom u odgojno-obrazovnom sustavu odbacuju, to jest više preferiraju crkveni, tj. župni vjeronauk. Budući da se pitanje školskog vjeronauka može smatrati prediktorom koji ispituje odnos Crkve i države, korisnim se čini prisjetiti osnovne kategorizacije društvenih rascjepa Lipseta i Rokkana (1967). Naime, Lipset i Rokkan jednim od temeljnih društvenih rascjepa smatraju upravo onaj između Crkve i države, unutar kojeg je predmet šire društvene podjele bio sukob liberalne (i sekularne) države sa svećenstvom oko, između ostaloga, pitanja uloge vjere i utjecaja Crkve u školstvu (Caramani 2013: 237). U tom smislu možemo, dakle, tumačiti naš nalaz kao izraz svojevrsne identitetske religioznosti unutar koje se mladi i mlađi ispitanici poistovjećuju s onime što im je socijalizacijski poznato, to jest, školskim vjeronaukom. S time u vezi treba dodati kako se religioznost nije pokazala odveć značajnim prediktorom. S obzirom na to da varijabla koja ispituje religioznost zapravo mjeri učestalost odlaska u crkvu, njome se ispituje praktična religioznost, što je drugačija stvar od identitetske religioznosti koja je vezana uz odnos države i Crkve, odnosno odgojno-obrazovnog sustava i vjerskih zajednica. No, iako bi se moglo tumačiti kako je na djelu raskorak između praktične religioznosti (učestalost odlazaka u crkvu) i identitetske religioznosti (odnos

prema školskom vjeronauku), to tek treba propitati.¹¹ Zasada treba napomenuti kako religioznost i dalje ostaje „važnim obilježjem hrvatskih građana” (Nikodem i Zrinščak 2019, 384), te izrazito bitnim prediktorom biračkog ponašanja, odnosno važnim faktorom u oblikovanju političkih identiteta ljevice i desnice u Hrvatskoj (Čular 2004; Jou 2010; Henjak Zakošek i Čular 2013; Raos 2020). No, u ovome istraživanju praktična religioznost ne pokazuje se kao dobar prediktor pripadnosti određenim dobnim skupinama, odnosno kohortama.

Dvije varijable koje su statistički najznačajnije u oba regresijska modela su one koje ispituju odnos prema NOB-u i Restart koaliciji, odnosno Zoranu Milanoviću. Ovdje prikazani marginalni efekti navedenih varijabli (Slike 2 i 3) pokazuju kako s povećanjem broja godina, odnosno kretanjem od 1. prema 4. dobnj kohorti, značajno vjerojatnost glasovanja za Restart koaliciju, Zorana Milanovića, to jest pokazuje se kako porastom broja godina raste vjerojatnost toga da ispitanikova obitelj ima političku-povijesnu tradiciju NOB-a. Točnije, najmlađe dobne kohorte najmanje identificiraju političku biografiju obitelji s NOB-om, to jest s onim što se inače smatra bitnom odrednicom lijevog političkog identiteta u Hrvatskoj. Shodno tome, kod mlađih dobnih kohorti, posebice one od 18 do 30 godina, vidimo manju vjerojatnost glasovanja za stranke, odnosno kandidate koji se u hrvatskoj politici tradicionalno smatraju lijevima (Tablica 6). Efekti su svakako najviše izraženi za 1. i 4. kohortu, dok su značajno slabiji za 2. i 3. kohortu. Dobiveni podaci su u skladu s iznesenim studijama koje pokazuju da se mlađi birači manje identificiraju s postojećim povijesno-vrijednosnim rascjepom (Blanuša 2015), te posljedično postojećom stranačkom ponudom (Henjak 2017, 2018; Raos 2020). Ovo je podudarno s Henjakovim nalazom (2019: 423) kako je Zoran Milanović imao starije biračko tijelo od svojih protukandidatkinja i protukandidata.

Prikazani marginalni efekti (Slika 4) kod varijable koja ispituje autoritarnost evidentno pokazuju kako dvije mlađe dobne kohorte, posebice ona najmlađa, neovisno radi li se o parlamentarnoj ili predsjedničkoj izbornoj areni, pokazuju manju sklonost autoritarizmu – riječju, s povećanom sklonosti prema autoritarizmu raste vjerojatnost da će ispitanici biti pripadnici starijih dobnih kohorti, posebice četvrte, najstarije kohorte. Međutim, treba napomenuti kako srednja vrijednost skale koja mjeri autoritarnost (na ljestvici od 1 do 5) iznosi 3,33 (Tablica 6 u *Dodatku*), što se može smatrati razmjerno visokom ili iznadprosječnom vrijednošću za cijelu populaciju. Stoga možemo zaključiti da, iako mladi jesu najmanje autoritarni od promatranih dobnih kohorti, to istovremeno ne znači da oni nisu autoritarni, budući da cjelokupnu populaciju karakteriziraju više (prije

11 Naznake za nešto takvo su vidljive u studiji Nikodema i Zrinščaka (2019), odnosno u onome što oni nazivaju distancirana crkvenost.

nego li niže) vrijednosti na ovdje predstavljenoj skali autoritarnosti.^{12,13} Ovdje se osobito zanimljivim čini istaknuti Nikodemovu (2019: 396–397) studiju koja je pokazao kako su mlađi ispitanici, barem prema podacima iz 2018. godine, bili skloniji autoritarnom političkom sustavu. No, treba imati na umu da se radi o rezultatu koji je dobiven ispitivanjem samo jedne čestice, što onemogućuje šire zaključke, kao što je uostalom naglasio i sâm autor (Nikodem 2019, 403). Uzimajući sve prethodno istaknuto u obzir, smatramo ovaj nalaz značajnim, budući da se upravo oni koji su se najviše politički socijalizirali u demokraciji pokazuju kao najmanji autokrati. Međutim, to ne znači da se radi o jednoznačnom efektu demokratske konsolidacije. Najmanju sklonost autoritarizmu kod mladih je pronašao i Šiber (1998: 205–207) prije razdoblja demokratske konsolidacije.¹⁴ Stoga je pitanje radi li se o efektu konsolidacije i/ili o pukom efektu dobi. Temeљem svega rečenoga, treba (opetovano) istaknuti kako je značaj ovoga nalaza ograničen time što sve dobne skupine karakteriziraju iznadprosječne razine na skali autoritarnosti – u tom smislu, pripadnici najmlađe kohorte su u zaista paradoksalnoj situaciji, unutar koje se tek mogu dičiti time što su „prvi u selu”.

Varijabla koja se pokazala prilično statistički značajnom, kako u okviru parlamentarnih tako i u okviru predsjedničkih izbora, jest varijabla kojom se mjeri povjerenje u medije. Ovdje treba reći da se radi o medijima koji se uopćeno smatraju tradicionalnima (televizija, tiskani mediji, radio). Prikazani marginalni efekti (Slika 5) pokazuju kako s porastom povjerenja u tradicionalne medije raste vjerojatnost da je ispitanik pripadnik 3. i 4. kohorte, odnosno pokazuje se kako mlađi birači manje vjeruju tradicionalnim medijima. To je u skladu s nalazima dosad provedenih studija medijskih publika koje pokazuju kako mladi manje koriste tradicionalne medije (Čuvalo 2013; Čuvalo i Peruško 2017), te kako im manje i vjeruju (Čuvalo 2010). Zaoštreno govoreći, može se reći da se radi o generacijskom jazu, budući da su tradicionalisti (stariji ispitanici kojima je najvažniji medij televizija) dominantno isključeni iz digitalnog društva, odnosno digitalnih medija (Čuvalo i Peruško 2017).¹⁵ S obzirom na takvu strukturu stavova mladih kohorti, tj. s obzirom na postojane razlike u preferiranju

12 Ovaj nalaz je u suglasju s Čularovim i Šalajevim (2019) istraživanjem koji pokazuju kako hrvatsku demokraciju odlikuje postojani udjel građana koji su skloni jakom vođi nauštrb demokratskog odlučivanja.

13 Na visoke razine autoritarnosti u tada još jugoslavenskom društvu upozorio je i Šiber (1989) u svojoj komparativnoj studiji.

14 Šiber (1998: 205) je najmanje razine autoritarnosti pronašao upravo kod učenika i studenata, premda on nije operirao dobnim kohortama kao što je to u ovome radu.

15 Pri tumačenju ovoga ne treba zapasti u determinizam, budući da među „digitalcima” (mladima) postoji „latentna klasa sklona čitanju novina”, a televizija ostaje pak bitnom sastavnicom medijskog života svih generacija (Čuvalo i Peruško 2017). U istom radu se nalazi i

različitih vrsta medija, te povjerenju u iste, čini se opravdanim zaključiti kako će svaka stranka koja nastoji mobilizirati birače mlađe od 47 godina morati računati s ovim dobnim raskorakom. Natruhe toga se mogu naći i u uspjehu Živog zida koji je kao stranka svoju povijest započeo *online* prosvjedima (protiv vlasti koju su smatrali, između ostaloga, i neefikasnom), te je primarno mobilizirao mlađe biračko tijelo.

Naposlijetku, u završno razmatranje uključujemo i varijablu koja ispituje efikasnost izvršne vlasti, budući da se ona unutar 5. skupa prediktora pokazala gotovo podjednako značajnom kao i povjerenje u tradicionalne medije. Prikazani marginalni efekti (Slika 6) navedene varijable pokazuju kako mlađe dobne kohorte percipiraju izvršnu vlast (odnosno HDZ i SDP) kao manje efikasnu; točnije, s porastom broja godina istodobno raste vjerojatnost da će ispitanici percipirati vlast kao više efikasnu. Ovaj nalaz je očekivan s obzirom na to da se starije dobne kohorte više identificiraju sa strankama koje su konstituirale ili konstituiraju izvršnu vlast pa, shodno tomu, percipiraju i više razine njihove političke efikasnosti. Ovaj nalaz je na istoj ili barem sličnoj liniji kao Henjakov (2007), po kojem se mišljenje o oporezivanju ponajprije formira iz vizure stranačke identifikacije. Čini se kako se tako tumači i politička efikasnost – oni koji se više poistovjećuju s postojećim strankama također ih i percipiraju kao efikasnije. Istovremeno, treba reći kako ovaj nalaz svjedoči o tome kako postoji prostor za mobilizaciju mlađih dobnih kohorti na temelju njihove strukture stavova o efikasnosti izvršne vlasti. Na ovome tragu bi se moglo ići i u daljnja ispitivanja sposobnosti novih, protuestablišmentskih stranaka u mobiliziranju mladih birača.

Tablica 1. Multinomialni regresijski model, kohorta 1 kao referentna kategorija

	Kohorta 2	Kohorta 3	Kohorta 4	Kohorta 2	Kohorta 3	Kohorta 4
	Parlamentarni izbori			Predsjednički izbori		
Religioznost	0,055 (0,072)	0,062 (0,074)	0,140 [†] (0,075)	0,053 (0,072)	0,035 (0,074)	0,127 [†] (0,076)
Pobačaj	0,550** (0,267)	0,512 [†] (0,276)	0,592** (0,288)	0,475 [†] (0,266)	0,478 [†] (0,277)	0,523 [†] (0,291)
Vjeronauk	-0,516** (0,243)	-0,764*** (0,253)	-0,998*** (0,265)	-0,520** (0,242)	-0,807*** (0,255)	-0,975*** (0,267)
NOB	0,935** (0,395)	1,824*** (0,394)	2,297*** (0,393)	0,951** (0,392)	1,896*** (0,392)	2,378*** (0,392)

dobar prikaz medijskih generacija s obzirom na korištenje pojedinih medija (Čuvalo i Peruško 2017: 290).

BARTUL VUKSAN-ĆUSA, VIŠESLAV RAOS
DIJETE U VREMENU: DOB I BIRAČKO PONAŠANJE U HRVATSKOJ

NDH	-0,203 (0,341)	0,576* (0,317)	0,897*** (0,322)	-0,165 (0,342)	0,486 (0,321)	0,792** (0,326)
HDZ	0,483 (0,302)	0,605** (0,305)	0,982*** (0,319)			
Restart	0,770*** (0,281)	0,834*** (0,294)	1,270*** (0,304)			
Domovinski pokret	0,430 (0,311)	0,083 (0,341)	0,145 (0,372)			
Grabar-Kitarović				0,303 (0,310)	1,068*** (0,310)	1,277*** (0,330)
Milanović				0,558** (0,285)	0,800*** (0,305)	1,572*** (0,311)
Škoro				-0,163 (0,341)	0,455 (0,342)	0,812** (0,361)
Autoritarnost	0,353** (0,156)	0,507*** (0,164)	0,973*** (0,172)	0,343** (0,156)	0,500*** (0,163)	0,961*** (0,172)
Suverenizam	0,007 (0,053)	0,044 (0,055)	0,109* (0,057)	0,007 (0,054)	0,038 (0,055)	0,108* (0,057)
Društveni konzervativizam	0,082 (0,154)	0,210 (0,163)	0,179 (0,171)	0,075 (0,155)	0,115 (0,163)	0,098 (0,172)
Populizam	-0,132 (0,162)	0,243 (0,177)	-0,065 (0,181)	-0,144 (0,161)	0,268 (0,178)	-0,066 (0,182)
Etnički ekskluzivizam	0,087 (0,071)	0,318*** (0,078)	0,165** (0,079)	0,097 (0,070)	0,324*** (0,078)	0,183** (0,080)
Povjerenje u institucije	0,094 (0,174)	0,402** (0,179)	0,184 (0,185)	0,110 (0,173)	0,400** (0,180)	0,216 (0,186)
Povjerenje u EU	-0,167 (0,110)	-0,252** (0,114)	-0,097 (0,118)	-0,177 (0,110)	-0,274** (0,115)	-0,120 (0,119)
Povjerenje u tradicionalne medije	0,247 (0,172)	0,361** (0,176)	0,531*** (0,183)	0,279 (0,173)	0,395** (0,177)	0,558*** (0,184)
Efikasnost izvršne vlasti	0,625* (0,311)	0,597* (0,311)	0,547 (0,311)	0,588* (0,311)	0,567* (0,311)	0,432 (0,311)

POLITIČKE PERSPEKTIVE
ČLANCI I STUDIJE

	(0,328)	(0,341)	(0,354)	(0,326)	(0,343)	(0,354)
Konstanta	-3,767*** (1,343)	-8,415*** (1,447)	-8,964*** (1,492)	-3,420*** (1,316)	-8,085*** (1,443)	-8,600*** (1,492)
N	979	979	979	979	979	979
Nagelkerkeov pseudo-R ²	0,276	0,276	0,276	0,292	0,292	0,292
Log-izglednost	-1,051,800	-1,051,800	-1,051,800	-1,051,800	-1,043,400	-1,043,400
Nulta log-izglednost	-1,179,500	-1,179,500	-1,179,500	-1,179,500	-1,179,500	-1,179,500

*p<0,1; **p<0,05; ***p<0,01

Tablica 2. Multinomialni regresijski model, kohorta 2 kao referentna kategorija

	Kohorta 1	Kohorta 3	Kohorta 4	Kohorta 1	Kohorta 3	Kohorta 4
	Parlamentarni izbori			Predsjednički izbori		
Religioznost	-0,055 (0,072)	0,007 (0,068)	0,085 (0,068)	-0,053 (0,072)	-0,019 (0,069)	0,074 (0,069)
Pobačaj	-0,550** (0,267)	-0,038 (0,270)	0,042 (0,279)	-0,474* (0,266)	0,004 (0,272)	0,049 (0,283)
Vjeronauk	0,516** (0,243)	-0,248 (0,239)	-0,482* (0,248)	0,519** (0,242)	-0,288 (0,240)	-0,456* (0,251)
NOB	-0,935* (0,395)	0,889*** (0,295)	1,362*** (0,288)	-0,953* (0,392)	0,944*** (0,294)	1,426*** (0,288)
NDH	0,203 (0,341)	0,779** (0,319)	1,100*** (0,320)	0,166 (0,342)	0,652** (0,320)	0,958*** (0,321)
HDZ	-0,483 (0,302)	0,122 (0,291)	0,499* (0,301)			
Restart	-0,771*** (0,281)	0,063 (0,258)	0,500* (0,267)			
Domovinski pokret	-0,430 (0,311)	-0,346 (0,326)	-0,285 (0,356)			
Grabar-Kitarović				-0,302 (0,310)	0,765*** (0,284)	0,975*** (0,302)
Milanović				-0,559** (0,285)	0,240 (0,259)	1,014*** (0,264)

BARTUL VUKSAN-ĆUSA, VIŠESLAV RAOS
DIJETE U VREMENU: DOB I BIRAČKO PONAŠANJE U HRVATSKOJ

Škoro				0,164 (0,341)	0,617* (0,343)	0,976*** (0,360)
Autoritarnost	-0,353** (0,156)	0,154 (0,150)	0,620*** (0,156)	-0,343** (0,156)	0,157 (0,150)	0,618*** (0,156)
Suverenizam	-0,007 (0,053)	0,037 (0,050)	0,102** (0,051)	-0,007 (0,054)	0,031 (0,050)	0,101* (0,052)
Društveni konzervativizam	-0,082 (0,154)	0,128 (0,150)	0,096 (0,156)	-0,074 (0,155)	0,041 (0,151)	0,023 (0,158)
Populizam	0,132 (0,162)	0,375** (0,163)	0,066 (0,163)	0,144 (0,161)	0,412** (0,164)	0,078 (0,166)
Etnički ekskluzivizam	-0,087 (0,071)	0,231*** (0,073)	0,078 (0,073)	-0,097 (0,070)	0,227*** (0,073)	0,086 (0,074)
Povjerenje u institucije	-0,094 (0,174)	0,308* (0,162)	0,090 (0,167)	-0,110 (0,173)	0,290* (0,163)	0,106 (0,168)
Povjerenje u EU	0,167 (0,110)	-0,085 (0,107)	0,069 (0,109)	0,177 (0,110)	-0,096 (0,108)	0,058 (0,110)
Povjerenje u tradicionalne medije	-0,247 (0,172)	0,114 (0,157)	0,284* (0,162)	-0,278 (0,173)	0,117 (0,158)	0,280* (0,163)
Efikasnost izvršne vlasti	-0,625* (0,328)	-0,028 (0,328)	-0,078 (0,334)	-0,588* (0,326)	-0,021 (0,328)	-0,156 (0,335)
Konstanta	3,767*** (1,343)	-4,648*** (1,351)	-5,197*** (1,377)	3,419*** (1,316)	-4,666*** (1,351)	-5,181*** (1,382)
N	979	979	979	979	979	979
Nagelkerkeov-pseudo-R ²	0,276	0,276	0,276	0,292	0,292	0,292
Log-izglednost	-1,051,800	-1,051,800	-1,051,800	-1,051,800	-1,043,400	-1,043,400
Nulta log-izglednost	-1,179,500	-1,179,500	-1,179,500	-1,179,500	-1,179,500	-1,179,500

*p<0,1; **p<0,05; ***p<0,01

Tablica 3. Multinomialni regresijski model, kohorta 3 kao referentna kategorija

	Kohorta 1	Kohorta 2	Kohorta 4	Kohorta 1	Kohorta 2	Kohorta 4
	Parlamentarni izbori			Predsjednički izbori		
Religioznost	-0,062 (0,074)	-0,007 (0,068)	0,078 (0,065)	-0,035 (0,074)	0,019 (0,069)	0,092 (0,066)
Pobačaj	-0,512 [*] (0,276)	0,038 (0,270)	0,080 (0,266)	-0,478 [*] (0,277)	-0,003 (0,272)	0,045 (0,269)
Vjeronauk	0,764 ^{***} (0,253)	0,248 (0,239)	-0,234 (0,241)	0,807 ^{***} (0,255)	0,287 (0,240)	-0,168 (0,244)
NOB	-1,824 ^{***} (0,394)	-0,889 ^{***} (0,295)	0,473 [*] (0,258)	-1,896 ^{***} (0,392)	-0,945 ^{***} (0,294)	0,482 [*] (0,257)
NDH	-0,779 ^{**} (0,319)	-0,576 [*] (0,317)	0,321 (0,276)	-0,652 ^{**} (0,319)	-0,486 (0,321)	0,306 (0,275)
HDZ	-0,605 ^{**} (0,305)	-0,122 (0,291)	0,377 (0,288)			
Restart	-0,834 ^{***} (0,294)	-0,063 (0,258)	0,437 [*] (0,260)			
Domovinski pokret	-0,083 (0,341)	0,346 (0,326)	0,061 (0,363)			
Grabar-Kitarović				-1,068 ^{***} (0,310)	-0,765 ^{***} (0,284)	0,209 (0,284)
Milanović				-0,800 ^{***} (0,305)	-0,241 (0,259)	0,773 ^{***} (0,266)
Škoro				-0,455 (0,342)	-0,619 [*] (0,343)	0,357 (0,339)
Autoritarnost	-0,507 ^{***} (0,164)	-0,154 (0,150)	0,466 ^{***} (0,150)	-0,500 ^{***} (0,163)	-0,157 (0,150)	0,461 ^{***} (0,150)
Suverenizam	-0,044 (0,055)	-0,037 (0,050)	0,065 (0,049)	-0,031 (0,050)	-0,038 (0,055)	0,069 (0,049)
Društveni konzervativizam	-0,210 (0,163)	-0,128 (0,150)	-0,032 (0,152)	-0,115 (0,163)	-0,040 (0,151)	-0,017 (0,153)
Populizam	-0,243 (0,177)	-0,375 ^{**} (0,163)	-0,309 [*] (0,166)	-0,268 (0,178)	-0,412 ^{**} (0,164)	-0,334 ^{**} (0,168)

BARTUL VUKSAN-ĆUSA, VIŠESLAV RAOS
DIJETE U VREMENU: DOB I BIRAČKO PONAŠANJE U HRVATSKOJ

Etnički ekskluzivizam	-0,318*** (0,078)	-0,231*** (0,073)	-0,154** (0,073)	-0,324*** (0,078)	-0,227*** (0,073)	-0,141* (0,074)
Povjerenje u institucije	-0,402** (0,179)	-0,308* (0,162)	-0,218 (0,159)	-0,400** (0,180)	-0,290* (0,163)	-0,184 (0,159)
Povjerenje u EU	0,252** (0,114)	0,085 (0,107)	0,155 (0,105)	0,274** (0,115)	0,097 (0,108)	0,154 (0,106)
Povjerenje u tradicionalne medije	-0,361** (0,176)	-0,114 (0,157)	0,170 (0,154)	-0,395** (0,177)	-0,116 (0,158)	0,163 (0,154)
Efikasnost izvršne vlasti	-0,597* (0,341)	0,028 (0,328)	-0,050 (0,323)	-0,567* (0,343)	0,021 (0,328)	-0,135 (0,324)
Konstanta	8,415*** (1,447)	4,648*** (1,351)	-0,549 (1,343)	8,085*** (1,443)	4,665*** (1,351)	-0,515 (1,351)
N	979	979	979	979	979	979
Nagelkerkeov- pseudo-R ²	0,276	0,276	0,276	0,292	0,292	0,292
Log-izglednost	-1,051,800	-1,051,800	-1,051,800	-1,051,800	-1,043,400	-1,043,400
Nulta log-izglednost	-1,179,500	-1,179,500	-1,179,500	-1,179,500	-1,179,500	-1,179,500

*p<0,1; **p<0,05; ***p<0,01

Tablica 4. Multinomialni regresijski model, kohorta 4 kao referentna kategorija

	Kohorta 1			Kohorta 2			Kohorta 3		
	Parlamentarni izbori			Predsjednički izbori					
Religioznost	-0,140* (0,075)	-0,085 (0,068)	-0,078 (0,065)	-0,127* (0,076)	-0,074 (0,069)	-0,092 (0,066)			
Pobačaj	-0,592** (0,288)	-0,042 (0,279)	-0,080 (0,266)	-0,523* (0,291)	-0,048 (0,283)	-0,045 (0,269)			
Vjeronauk	0,998*** (0,265)	0,482* (0,248)	0,234 (0,241)	0,975*** (0,267)	0,455* (0,251)	0,168 (0,244)			
NOB	-2,297*** (0,393)	-1,362*** (0,288)	-0,473* (0,258)	-2,378*** (0,392)	-1,427*** (0,288)	-0,482* (0,257)			
NDH	-0,896*** (0,322)	-1,100*** (0,320)	-0,321 (0,276)	-0,792** (0,326)	-0,957*** (0,321)	-0,306 (0,275)			

POLITIČKE PERSPEKTIVE
ČLANCI I STUDIJE

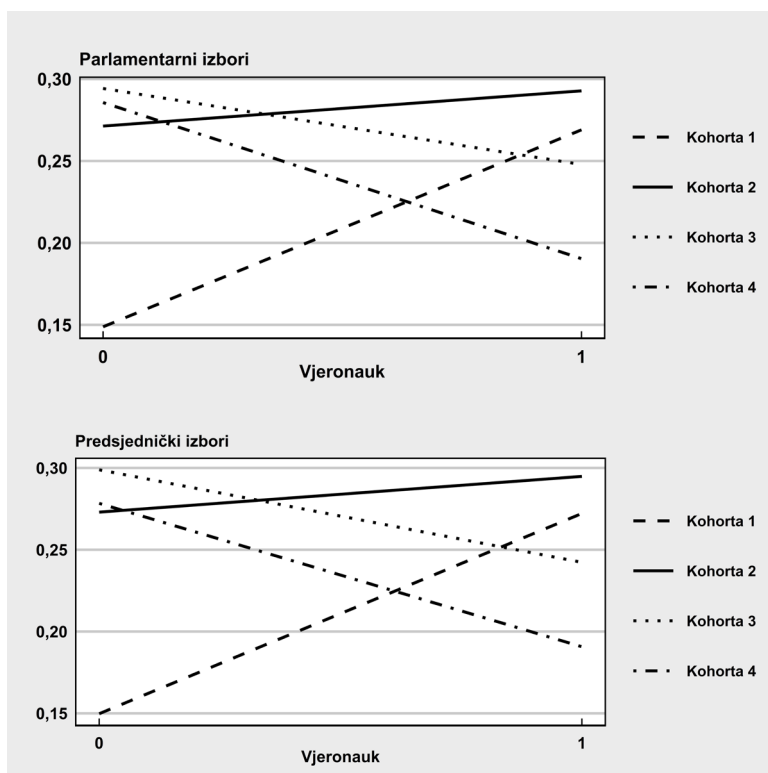
HDZ	-0,982 ^{***}	-0,499 [*]	-0,377			
	(0,319)	(0,301)	(0,288)			
Restart	-1,270 ^{***}	-0,500 [*]	-0,437 [*]			
	(0,304)	(0,267)	(0,260)			
Domovinski pokret	-0,145	0,285	-0,061			
	(0,372)	(0,356)	(0,363)			
Grabar-Kitarović				-1,277 ^{***}	-0,974 ^{***}	-0,209
				(0,330)	(0,302)	(0,284)
Milanović				-1,572 ^{***}	-1,014 ^{***}	-0,773 ^{***}
				(0,311)	(0,264)	(0,266)
Škoro				-0,812 ^{**}	-0,976 ^{***}	-0,357
				(0,361)	(0,360)	(0,339)
Autoritarnost	-0,973 ^{***}	-0,620 ^{***}	-0,466 ^{***}	-0,961 ^{***}	-0,619 ^{***}	-0,461 ^{***}
	(0,172)	(0,156)	(0,150)	(0,172)	(0,156)	(0,150)
Suverenizam	-0,109 [*]	-0,102 ^{**}	-0,065	-0,108 [*]	-0,101 [*]	-0,069
	(0,057)	(0,051)	(0,049)	(0,057)	(0,052)	(0,049)
Društveni konzervativizam	-0,178	-0,096	0,032	-0,098	-0,023	0,017
	(0,171)	(0,156)	(0,152)	(0,172)	(0,158)	(0,153)
Populizam	0,065	-0,066	0,309 [*]	0,066	-0,078	0,334 ^{**}
	(0,181)	(0,163)	(0,166)	(0,182)	(0,166)	(0,168)
Etnički ekskluzivizam	-0,165 ^{**}	-0,078	0,153 ^{**}	-0,183 ^{**}	-0,086	0,141 [*]
	(0,079)	(0,073)	(0,073)	(0,080)	(0,074)	(0,074)
Povjerenje u institucije	-0,184	-0,090	0,218	-0,216	-0,106	0,184
	(0,185)	(0,167)	(0,159)	(0,186)	(0,168)	(0,159)
Povjerenje u EU	0,097	-0,069	-0,155	0,120	-0,058	-0,154
	(0,118)	(0,109)	(0,105)	(0,119)	(0,110)	(0,106)
Povjerenje u tradicionalne medije	-0,531 ^{***}	-0,284 [*]	-0,170	-0,558 ^{***}	-0,279 [*]	-0,163
	(0,183)	(0,162)	(0,154)	(0,184)	(0,163)	(0,154)
Efikasnost izvršne vlasti	-0,547	0,078	0,050	-0,432	0,156	0,135
	(0,354)	(0,334)	(0,323)	(0,354)	(0,335)	(0,324)

BARTUL VUKSAN-ĆUSA, VIŠESLAV RAOS
DIJETE U VREMENU: DOB I BIRAČKO PONAŠANJE U HRVATSKOJ

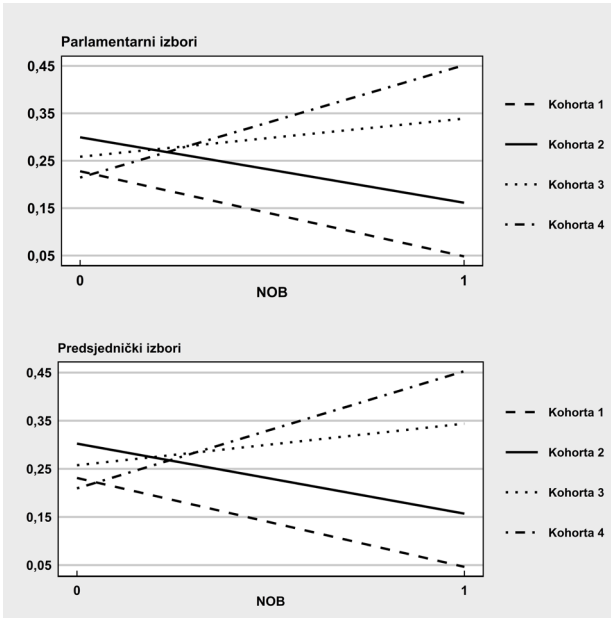
Konstanta	8,965 ^{***} (1,492)	5,197 ^{***} (1,377)	0,549 (1,343)	8,600 ^{***} (1,492)	5,180 ^{***} (1,382)	0,515 (1,351)
N	979	979	979	979	979	979
Nagelkerkeov-pseudo-R ²	0,276	0,276	0,276	0,292	0,292	0,292
Log-izglednost	-1,051,800	-1,051,800	-1,051,800	-1,051,800	-1,043,400	-1,043,400
Nulta log-izglednost	-1,179,500	-1,179,500	-1,179,500	-1,179,500	-1,179,500	-1,179,500

^{*}p<0,1; ^{**}p<0,05; ^{***}p<0,01

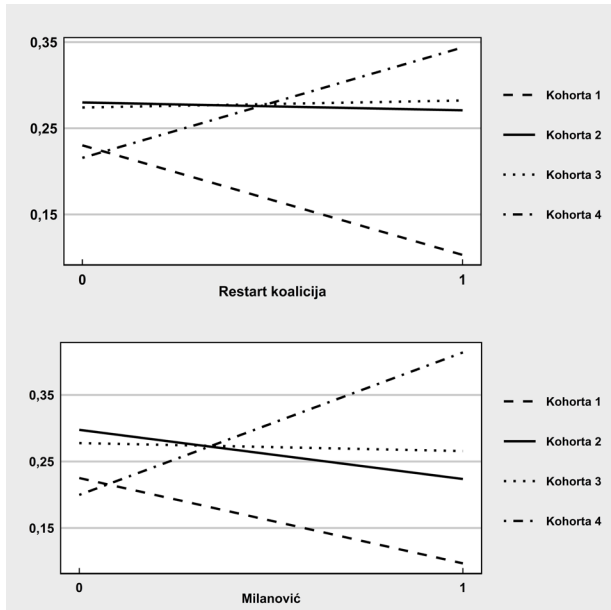
Slika 1. Marginalni efekti, vjeronauk

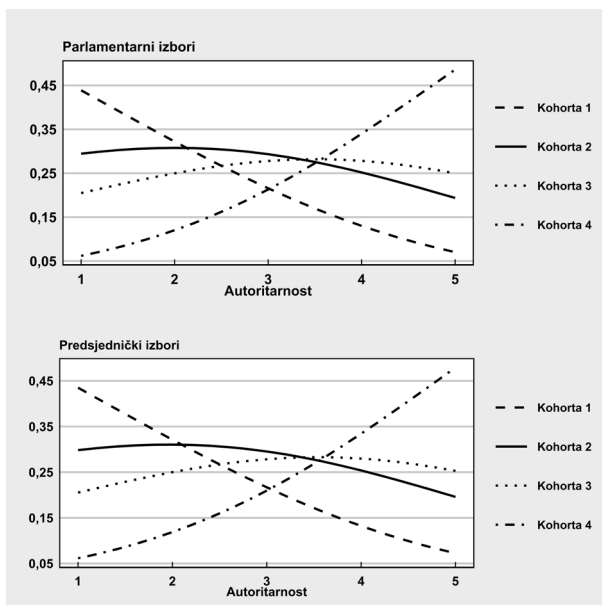
Slika 2. Marginalni efekti, NOB

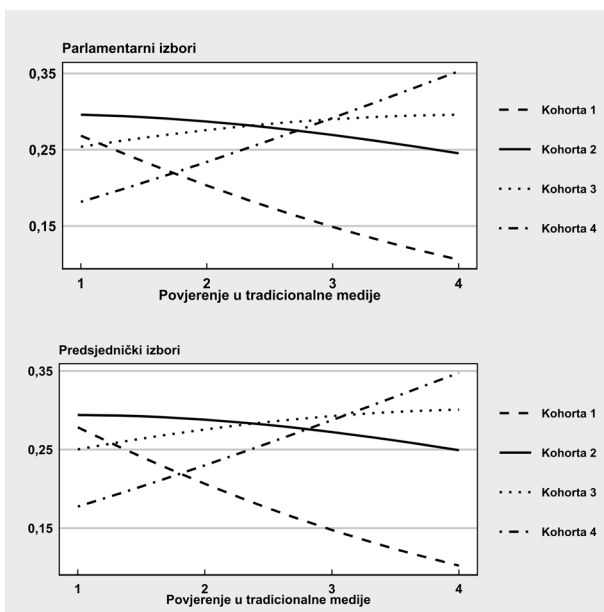
Slika 3. Marginalni efekti, Restart i Milanović

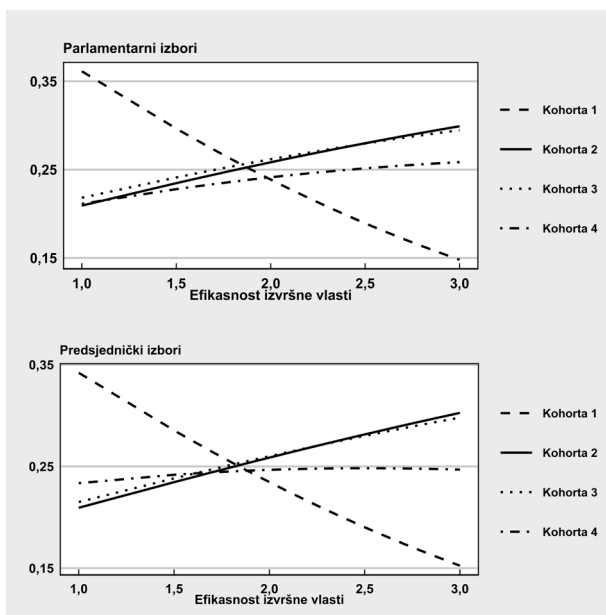
Slika 4. Marginalni efekti, autoritarnost

Slika 5. Marginalni efekti, povjerenje u tradicionalne medije

Slika 6. Marginalni efekti, efikasnost izvršne vlasti

Treba završno istaknuti kako usporedba regresijskih modela primijenjenih na podatcima za parlamentarne, odnosno za predsjedničke izbore pokazuje visoku razinu podudaranja, s time da se model za predsjedničke izbore pokazuje tek marginalno više ugođen od onoga za parlamentarne, pa tako „predsjednički model” ima za 0,016 veći pseudo-kvadrat od „parlamentarnoga modela”.

Varijable od kojih smo očekivali statističku značajnost, a koja je izostala, ponajprije su one koje ispituju odnos prema Miroslavu Škori na parlamentarnim i predsjedničkim izborima. Očekivali smo da će mlađe dobne kohorte više preferirati Domovinski pokret i Miroslava Škoru, tj. stranku, odnosno kandidata koji se nalaze izvan tradicionalnih društvenih rascjepa i političkih identiteta u Hrvatskoj, čime bi se nastavio trend započeo s Mostom i Živim zidom, kao što to primjećuje Henjak (2018) u analizi izbora 2015. i 2016. godine ili, pak, povezanost dobi i glasa za Domovinski pokret kod analize kretanja biračkih preferencija opće populacije za izbore 2020. (Raos 2020).

Naposljetku, statistički značajnom nije se pokazala niti ljestvica društvenoga konzervativizma, te se stoga ne može reći kako se opreka liberalnih i konzervativnih društvenih stavova „raspada” po dobi, odnosno po populacijskim kohortama, već je i jedan i drugi pol podjednako zastupljen u čitavoj populaciji. Ovakav međugeneracijski prijenos vrijednosti moguće

je povezati i s konceptom „retradicionalizacije” (usp. Županov 2011), no njegovo podrobnije ispitivanje prelazi okvire ovoga rada.

ZAKLJUČAK

U ovome radu smo, na temelju novih podataka, dobivenih iz terenske ankete iz niza *Hrvatskih izbornih studija*, pokušali stvoriti sinergiju uvida iz sociologije mladih i istraživanja društvenih rascjepa i biračkog ponašanja. Osnovno pitanje na koje se pokušavalo odgovoriti jest u kojoj mjeri se strukturiranje biračkih preferencija u Hrvatskoj razlikuje prema dobnim kohortama, s posebnim naglaskom na mladima. U širem smislu, pokušalo se proniknuti može li se govoriti o postojanju ili makar otvaranju možebitnoga dobnog jaza. Ispitivanje odnosa dobnih skupina i strukturiranja biračkog ponašanja pokazalo je kako stavovi i preferencije podosta „raspadaju” na dvije osnovne dobne skupine, mlađu (1. i 2. dobna kohorta), te stariju (3. i 4. dobna kohorta), s time da su najizraženije razlike između najmlađih i najstarijih. Starije dobne skupine puno su više vezane uz obiteljsko naslijeđe Narodnooslobodilačke borbe, ali su i više autoritarne, te pokazuju višu razinu povjerenja u tradicionalne medije i efikasnost izvršne vlasti. Uz to, starije dobne skupine više se identificiraju sa strankama, manje je vjerojatno da podupiru školski vjeronauk kao bitan marker identitetske religioznosti (konfesionalnosti). Nasuprot tome, ljestvica društvenoga konzervativizma nije se pokazala statistički značajnim prediktorom.

Sukladno tome, možemo ustvrditi kako ovo istraživanje opipava slabašni, no ipak primjetni dobni raskorak u biračkome tijelu, na način da je međugeneracijska transmisija temeljnoga povijesno-identitetskog rascjepa oslabljena, tj. kako za mlađe birače obiteljska biografija povezana s Drugim svjetskim ratom više ne može funkcionirati kao dobar prediktor, dok se, pak, mladi, nasuprot nekim prethodnim istraživanjima, pokazuju manje autoritarnima, ali i podjednako liberalnima, odnosno konzervativnima naspram starijih dobnih kohorti. Budući da se povijesno-identitetski rascjep ponajviše strukturira uz preferencije glasovanja za kandidate i stranke lijevo od centra, rast značaja naslijeđa NOB-a s dobi ide ukorak i s većim šansama glasa za SDP i druge stranke lijevo od centra s godinama. Buduća bi istraživanja trebalo ispitati u kojoj mjeri je ovo nagovještaj smjene generacija i otvaranja dobnoga jaza u biračkome ponašanju, te u kojoj mjeri je starenje birača koji preferiraju etablirane stranke lijevo od centra otvorilo prostor novim strankama na ljevici u mobilizaciji mlađih birača.

LITERATURA

- Ančić, Branko, Baketa, Nikola i Kovačić, Marko. 2019. "Exploration of Class and Political Behavior in Croatia". *International Journal of Sociology*, (49) 4: 264–281.
- Bagić, Dragan. 2011. „Politički stavovi maturanata i njihove determinante: Odgaja li škola dobre građane?” U ur. Dragan Bagić. *Odgaja li škola dobre građane? Studija o političkoj socijalizaciji hrvatskih srednjoškolaca*. Zagreb: GONG, Fakultet političkih znanosti (str. 45–74).
- Bagić, Dragan i Šalaj, Berto. 2011. „Političko znanje mladih u Hrvatskoj”. U ur. Dragan Bagić. *Odgaja li škola dobre građane? Studija o političkoj socijalizaciji hrvatskih srednjoškolaca*. Zagreb: GONG, Fakultet političkih znanosti (str. 24–45).
- Blanuša, Nebojša. 2015. „Drugi svjetski rat kao transgeneracijska trauma: sablasti prošlosti među mladima u Hrvatskoj”. U ur. Vlasta Ilišin, Anja Gvozdanović i Dunja Potočnik. *Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo (str. 125–145).
- Bovan, Kosta, Kovačić, Marko i Vučković, Milica. 2018. „Being mainstream, being radical: how do young people understand radicalism in Croatia”. *Šolsko polje*, 29 (5–6): 59–85.
- Caramani, Daniele. 2013. „Stranački sustav”. U ur. Daniele Caramani. *Komparativna politika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti (str. 235–257).
- Castanho Silva, Bruno at all. 2019. „Publicopinionsurveys: a newmeasure”. In eds. Kirk A. Hawkins at all. *The Ideational Approach to Populism: Concept, Theory, and Analysis*. Abingdon, Oxon and New York: Routledge, Francis & Taylor Group (str. 150–177).
- Čorkalo Biruški, Dinka i dr. 2020. *Preživjeti i živjeti. Hrvatsko društvo u vrijeme koronakrize*. Zagreb: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Čular, Goran. 1999. „Koncept lijevog i desnog u empirijskoj političkoj znanosti: značenje, razumijevanje, struktura, sadržaj”. *Politička misao*, (36) 1: 153–168.
- Čular, Goran. 2004. „Razvoj hrvatskog stranačkog sustava: četiri teze”. In eds. Josip Kregar, Vlado Puljiz i Slaven Ravlić. *Hrvatska – kako dalje? zadanosti i mogućnosti*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo „Miko Tripalo” (str. 135–150).
- Čular, Goran, Nikić Čakar, Dario i Raos, Višeslav. 2016. *Intra-Party Democracy in Croatian Political Parties: Politicians’ Perspectives*. Zagreb: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Čular, Goran i Šalaj, Berto. 2019. „Kritički građani ili nezadovoljni autokrati? Potpora demokraciji u Hrvatskoj 1999–2018”. *Analiza Hrvatskog politološkog društva* (16) 1: 7–26.
- Čuvalo, Antonija. 2010. „Osobine medijskih publika i povjerenje u medije”. *Medijske studije*, 1 (1–2): 40–53.

- Čuvalo, Antonija. 2013. „Institutional trust in the Croatian post-socialist context”. *CM – časopis za upravljanje komuniciranjem*, 28 (8): 145–163.
- Čuvalo, Antonija i Peruško, Zrinjka. 2017. „Ritmovi medijskih generacija u Hrvatskoj: istraživanje repertoara medijskih generacija iz sociološke perspektive”. *Revija za sociologiju*, 47 (3): 271–302.
- Čelap, Kristina i Nikić Čakar, Dario. 2017. „Unutarstranačka demokracija u Hrvatskoj: (Ne)moć običnih članova u procesu stvaranja stranačkih politika”. *Politička misao*, 54 (3): 80–107.
- Franc, Renata i Međugorac, Vanja. 2015. „Mladi i (ne)povjerenje u institucije: moguće odrednice i posljedice”. U ur. Vlasta Ilišin, Anja Gvozdanović i Dunja Potočnik. *Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo (str. 47–65).
- Gvozdanović, Anja. 2014. „Politički utjecaj i vrijednosti kao odrednice političkog povjerenja mladih u Hrvatskoj”. *Revija za sociologiju*, 44 (1): 5–30.
- Gvozdanović, Anja i dr. 2019. *Istraživanje mladih u Hrvatskoj 2018./2019.* Zagreb: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Gvozdanović, Anja i Kovačić, Marko. 2020. „Devedesete s odgođenim djelovanjem: jačanje tradicionalističkih vrijednosti među mladima u Hrvatskoj”. U ur. Orlanda Obad i Petar Bagarić. *Devedesete: kratki rezovi*. Zagreb: Nova etnografija. Institut za etnologiju i folkloristiku (str. 227–268).
- Henjak, Andrija. 2005. „Determinante ideološke samoidentifikacije hrvatskih birača na parlamentarnim izborima 2003. godine”. *Politička misao*, (42) 1: 85–110.
- Henjak, Andrija. 2007. „Values or Interests: Economic Determinants of Voting Behavior in the 2007 Croatian Parliamentary Elections”. *Politička misao*, (44) 5: 71–90.
- Henjak, Andrija. 2011. „Stranačka identifikacija i granice stranačke mobilizacije u Hrvatskoj nakon 2000. godine”. *Političke perspektive*, (1) 1: 29–55.
- Henjak, Andrija. 2017. „Lojalnost, glas ili izlazak: izborna participacija i potpora novim strankama u Hrvatskoj”. *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, (14) 1: 79–103.
- Henjak, Andrija. 2018. „Nose li parlamentarni izbori 2015. i 2016. godine promjenu političkih rascjepa u Hrvatskoj?” *Društvena istraživanja*, (27) 3: 383–406.
- Henjak, Andrija. 2019. „Što nam predsjednički izbori mogu reći o političkim trendovima u Hrvatskoj?” *Revija za sociologiju*, 49 (3): 419–428.
- Henjak, Andrija i Vuksan-Ćusa, Bartul. 2019. „Interesi ili nešto drugo? Ekonomski stavovi i njihova utemeljenost u društvenoj strukturi u Hrvatskoj”. *Revija za sociologiju*, 49 (1): 37–60.

- Henjak, Andrija, Zakošek, Nenad and Čular, Goran. 2013. "Croatia". In eds. Sten Berglund at all *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*. Third edition Cheltenham i Northampton, MA: Edward Elgar (str. 443–480).
- Ilišin, Vlasta. 2002. „Mladi i politika”. U ur. Vlasta Ilišin i Furio Radin. *Mladi uoči trećeg milenija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži (str. 155–202).
- Ilišin, Vlasta. 2011. „Vrijednosti mladih u Hrvatskoj”. *Politička misao*, 48 (3): 82–122.
- Ilišin, Vlasta. 2015. „Paradoksi demokratskog potencijala suvremene generacije mladih”. U ur. Vlasta Ilišin, Anja Gvozdanić i Dunja Potočnik. *Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo (str. 15–47).
- Ilišin, Vlasta i Gvozdanić, Anja. 2016. „Struktura i dinamika vrijednosti mladih u hrvatskom društvu”. U ur. Duško Sekulić. *Vrijednosti u hrvatskom društvu*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo (str. 169–197).
- Ilišin, Vlasta i Spajić Vrkaš, Vedrana (ur.). 2017. *Generacija osujećenih: Mladi u Hrvatskoj na početku 21. stoljeća*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Ilišin, Vlasta, Gvozdanić, Anja and Potočnik, Dunja. 2017. “Contradictory tendencies in the political culture of Croatian youth: unexpected anomalies or an expected answer to the social crisis?” *Journal of Youth Studies*, 21 (1): 51–71.
- Ilišin, Vlasta i Gvozdanić, Anja. 2020. „Klijentelizam i mladi u Hrvatskoj: komparativni uvid u odnos prema korištenju veza i poznanstava”. U ur. Kristijan Kotarski i Goran Radman. *Hrvatska u raljama klijentelizma. Politike, postupci posljedice trgovanja institucionalnom moći*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo (str. 115–139).
- Jou, Wall. 2010. „Continuities and changes in left-right orientations in new democracies: The cases of Croatia and Slovenia”. *Communist and Post-Communist Studies*, 43 (1): 97–113.
- Kovačić, Marko i Horvat, Martina (ur.). 2016. *Od podanika do građana: razvoj građanske kompetencije mladih*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, GONG.
- Kasapović, Mirjana, Šiber, Ivan i Zakošek, Nenad (ur.). 1998. *Birači i demokracija: utjecaj ideoloških rascjepa na politički život*. Zagreb: Alinea.
- Linek, Lukáš and Petrúšek, Ivan. 2016. “What’s Past is Prologue, or is it? Generational Effects on Voter Turnout in Post-Communist Countries, 1990–2013”. *Electoral Studies*, 42 (2): 78–90.
- Nikić Čakar, Dario. 2018. *The Rise of New Challenger Parties in Croatia: Party System Stability Endangered?* *ECPR General Conference*, Universität Hamburg.
- Nikić Čakar, Dario and Čular, Goran. 2016. “Organizational Structures of Political Parties in Croatia”. In eds Katarzyna Sobolewska-Mysłik, Beata Kosowska-Gąstoł and Piotr Borowiec. *Organizational Structures of Political Parties in*

- Central and Eastern European Countries*. Krakov: Jagelonska sveučilišna naklada (pp. 109–132).
- Nikodem, Krunoslav. 2019. „Važno je imati moćnog vođu! Analiza autoritarnosti u hrvatskom društvu od 1999. do 2018. godine”. *Društvena istraživanja*, 28 (3): 391–410.
- Nikodem, Krunoslav i Zrinščak, Siniša. 2019. „Između distancirane crkvenosti i intenzivne osobne religioznosti: religijske promjene u hrvatskom društvu od 1999. do 2018. godine”. *Društvena istraživanja*, 28 (3): 371–390.
- Raos, Višeslav. 2019. „Ideology, Partisanship, and Change: Voter Profiles of Main Political Parties in Croatia”. *Politička misao*, (56) 3–4: 7–28.
- Raos, Višeslav. 2020. „Struktura rascjepa i parlamentarni izbori u Hrvatskoj 2020. u doba pandemije”. *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, 17 (1): 7–30.
- Šiber, Ivan. 1989. „Autoritarna struktura ličnosti – kritički prikaz jugoslavenskih istraživanja”. *Politička misao*, 26 (1): 129–145.
- Šiber, Ivan. 1997. „Izborne orijentacije i ideologijski sukobi tijekom Drugoga svjetskog rata. Značenje političke biografije obitelji”. *Politička misao*, 34 (2): 104–128.
- Šiber, Ivan. 1998. „Autoritarna ličnost, politički svjetonazor i stranačka preferencija”. *Politička misao*, 35 (4): 193–209.
- Vuksan-Ćusa, Bartul. 2018. „Birači, stranke i migranti”. *Političke analize*, 9 (36): 10–14.
- Županov, Josip. 2002. „Predgovor”. U ur. Vlasta Ilišin i Furio Radin. *Mladi uoči trećeg milenija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži (str. 9–12).
- Županov, Josip. 2011. Hrvatsko društvo danas – kontinuitet i promjena. *Politička misao*, 48 (3), 145–163.

DODATAK

Tablica 5. Struktura prediktivnih ljestvica

Prediktor	Čestice
Autoritarnost	Mišljenje većine uvijek je najbolje. (1-5) Ono što je ovoj zemlji potrebnije od zakona i političkih programa je nekoliko hrabrih i odlučnih ljudi u koje narod može imati povjerenje. (1-5) Ne treba iznositi vlastito mišljenje, jer čovjek nikad ne zna od čega može nastradati. (1-5) Vlasti i moćnicima ne treba se zamjerati. (1-5) Ono što je mladima najpotrebnije, to je stroga disciplina, odlučnost i volja da rade i da se bore za obitelj i domovinu. (1-5)
Cronbachova α : 0,61	
Društveni konzervativizam	Nema društvenog napretka bez poštivanja autoriteta u obitelji, školi i državi. (1-5) Sukobi različitih interesnih skupina u našem društvu škode općem interesu države. (1-5) Treba se vratiti tradiciji i izvornim vrijednostima svog naroda. (1-5) Hrvatskoj bi bilo bolje kad bi svi građani slijedili kršćanske moralne vrijednosti. (1-5) Države u kojima u velikoj većini živi samo jedna nacija i vjera stabilnije su od država s više nacija i vjera. (1-5)
Cronbachova α : 0,71	
Povjerenje u institucije	Stupanj povjerenja u Predsjednika (1-5) Stupanj povjerenja u Sabor (1-5) Stupanj povjerenja u Vladu (1-5) Stupanj povjerenja u sudove (1-5) Stupanj povjerenja u javnu upravu (1-5) Stupanj povjerenja u političke stranke (1-5) Stupanj povjerenja u sindikate (1-5)
Cronbachova α : 0,87	
Povjerenje u tradicionalne medije	Stupanj povjerenja u vijesti na televiziji (1-5) Stupanj povjerenja u vijesti u tiskanim medijima (1-5) Stupanj povjerenja u vijesti na radiju (1-5)
Cronbachova α : 0,90	
Populizam	Političari uvijek trebaju pažljivo slušati probleme ljudi. (1-5) Volja naroda treba biti najviše političko načelo ove države. (1-5) Vlada radi isključivo u korist nekoliko krupnih interesnih grupa koje brinu samo o sebi. (1-5)
Cronbachova α : 0,63	

Etnički ekskluzivizam	Zbog različitih razloga pripadnici različitih naroda dolaze u međusobne odnose. Molimo Vas da od navedenih odnosa u tablici odaberete najbliži odnos koji biste bili spremni prihvatiti s pripadnicima i pripadnicama svake od sljedećih grupa(1 – da stupimo u rodbinsku vezu, 7 – zabraniti im dolazak u Hrvatsku): 1. Muslimanski imigranti s Bliskoga istoka 2. Albanci 3. Bošnjaci 4. Romi 5. Srbi 6. Židovi
Cronbachova α : 0,92	
Efikasnost izvršne vlasti	Koliko se svaka od dvije najveće stranke (HDZ i SDP) zauzima za interese (1–3): 1. radnika 2. srednjih slojeva 3. nacionalnih manjina 4. seksualnih manjina 5. dugotrajno nezaposlenih ljudi 6. dobrostojećih ljudi 7. siromašnih ljudi 8. poduzetnika i poslodavaca 9. ljudi koji žive na selu 10. ljudi koji žive u velikim gradovima 11. mladih 12. starih
Cronbachova α : 0,91	

Tablica 6. Deskriptivna statistika nedihotomnih prediktora

Prediktor	N	M	SD	Min	0,25	0,75	Maks
Religioznost	979	2,68	1,69	1,00	1,00	4,00	6,00
Autoritarnost	977	3,33	0,81	1,00	2,80	3,80	5,00
Suverenizam	979	4,48	2,04	1,00	3,00	6,00	7,00
Društveni konzervativizam	973	3,63	0,84	1,00	3,20	4,20	5,00
Populizam	976	4,30	0,69	1,00	1,33	5,00	5,00
Etnički ekskluzivizam	979	4,72	1,57	1,00	3,67	6,00	7,00
Povjerenje u institucije	974	2,23	0,80	1,00	1,57	2,83	4,71
Povjerenje u EU	951	2,76	1,18	1,00	2,00	4,00	5,00

Povjerenje u medije	974	2,31	0,72	1,00	2,00	3,00	4,00
Efikasnost izvršne vlasti	943	2,56	0,32	1,00	2,38	2,80	3,00

Tablica 7. Kontingencijska tablica za najznačajnije dihotomne prediktore

	Vjeronauk		NOB		Restart koalicija		Milanović	
	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da
Kohorta 1 (18–30)	54%	46%	95%	5%	84%	16%	87%	13%
Kohorta 2 (31–46)	68%	32%	87%	13%	70%	30%	76%	24%
Kohorta 3 (47–60)	70%	30%	81%	19%	68%	32%	75%	25%
Kohorta 4 (61–99)	72%	28%	73%	27%	60%	40%	64%	36%

SUMMARY

A CHILD IN TIME – AGE AND ELECTORAL BEHAVIOUR
IN CROATIA

the article analyzes the relation between age and voter behavior in Croatia on the basis of a field survey conducted after the 2019/2020 presidential election and before the 2020 parliamentary election. The article is situated at the intersection of research traditions of youth sociology and social cleavages analysis and voter behavior studies. This study uses a multinomial logistic regression model to test the relation between predictors stemming from the dimensions of religion and ethics, history, parties, values, trust, and socioeconomic status, and age groups. The conducted analysis shows that there is a congruence of predictive models for parliamentary and presidential elections. Further, the study shows that voter behavior in Croatia is largely clustered in two age groups, one composed of those aged 18 to 46, and the other one aged 47 to 99. The younger group is characterized by lower levels of authoritarian values, lower trust in traditional media, and lower trust in government efficacy. Family heritage of the Partisan Movement is the single most significant variable, which significantly increases with age. In the case of religious education in schools, one can observe a socialization effect, whereby younger age groups accept it more than older groups, although there are no significant differences considering the religiosity predictor between age groups. Besides this, no statistically significant differences between cohorts on the liberal-conservative scale could be determined. In conclusion, one can say that this paper shows a certain glimpse of an age gap in voter behavior, especially considering the main social cleavage in Croatia, rooted historical and identity differences, which significantly fades away among younger generations.

KEYWORDS: youth; social cleavages; voter behavior; elections, Croatia

DEMOKRATSKI POTENCIJAL STUDENATA SVEUČILIŠTA U MOSTARU I UNIVERZITETA DŽEMAL BIJEDIĆ

Damirka Mihaljević
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

SAŽETAK

Tema ovoga rada je politički interes kod studenata, odnosno kako i u kojoj mjeri studenti iskazuju interes za politiku i za političko djelovanje u bosanskohercegovačkom društvu. U tu svrhu provedeno je anketno istraživanje „Studenti i politika” u siječnju i veljači 2019. godine na uzorku od 371 studenta Sveučilišta u Mostaru i Univerziteta Džemal Bijedić u Mostaru. Dobiveni kvantitativni podaci prikazani su frekvencijama i postocima u domeni deskriptivnih statističkih postupaka i primjenom hi-kvadrat testa. Istraživanje je provedeno u okviru teorijskog pristupa Almonda i Verbe, pomoću tri dimenzije: odnos prema politici i to kao interes ljudi za politiku i informacije o političkim aktivnostima; zatim stavovi kojima izražavaju podršku različitim modelima demokratskoga političkog poretka; i, na kraju, vrednovanje političkih postignuća kao povjerenje ispitanika u institucije. Kvantitativnom analizom dobivenih rezultata navedenog istraživanja utvrđeno je kako studenti prate trend niskog interesa za politiku mladih u BiH, ali imaju i poseban demokratski potencijal.

KLJUČNE RIJEČI: demokratski potencijal, mladi, politički interes, politička kultura, studenti

Kontakt autorice:

Damirka Mihaljević, izvanredna profesorica na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru.
E-pošta: damirka.mihaljevic@ff.sum.ba

UVOD

Politička kultura ključna je za očuvanje demokracije u suvremenim društvima, a posebno je važna za konsolidaciju demokracije u tranzicijskim državama. Odnos građana prema politici pokazuju dominantna politička uvjerenja, te vrijednosti, norme i simboli neke političke zajednice ili određenog kulturnoga političkog kruga. To je zapravo politička kultura bez koje nije moguće razumjeti odnose građana i države, političku stabilnost i promjene, te kontinuitete i modernizaciju. Rodonačelnici političko-kulturnog pristupa politici Gabriel A. Almond i Sidney Verba u svojoj poznatoj knjizi *The Civic Culture*, iz 1963. pišu kako demokratskom političkom sustavu najbolje odgovara miješana civilna kultura. „U njoj su mnogi pojedinci aktivni u politici, ali također ima mnogo onih koji preuzmu pasivniju ulogu podanika. Još važnije, čak i među onima koji igraju aktivnu političku ulogu građanina, uloge podanika i parohijalaca nisu nestale” (Almond i Verba 2000, 350). Almondova i Verbina klasična studija, smatra Amna (2014), prikazala je prilično optimistično viđenje demokratskih političkih sustava zagovarajući ravnotežu u građanskoj kulturi koja, s jedne strane, omogućava pasivnost čak i sposobnih građana čineći je razumnim potezom, a s druge, dopustila bi djelovanje vladinih elita.¹

Međutim, nakon više od pedeset godina od objave glasovitog djela Almonda i Verbe sve više građana u demokracijama je izgubilo „osjećaj da mogu utjecati na odluke i da je politički sustav osjetljiv i funkcionalan” (Amna 2014, 277). Postojanje takvih razočaranih građana može se samo pesimistično protumačiti kao prijetnja demokraciji, zaključuje Amna. Štoviše, kombinacija porasta broja pasivnih građana i opće razočaranje politikom mogu značiti kako sve više prevladava način razmišljanja i ponašanja kultiviran od strane pasivnih građana koji umanjuje važnost ljudskih i altruističnih vrijednosti, a naglašava hedonističke vrijednosti koje su ukorijenjene u vrijednostima usredotočenima na samoga sebe (Amna 2014, 277). Brojni autori, navodi Grasso, govore o „krizi građanstva (Stoker 2006) i „našoj mržnji prema politici” (Hay 2007). Kriza je, smatra Putnam (2000), povezana sa slabljenjem građanskog života, socijalnog kapitala i niskim povjerenjem u institucije (Norris 2011; Pharr i Putnam 2000), jačanjem individualističke kulture i porastom postmaterijalističkih vrijed-

1 Prema Almondovoj i Verbinoj studiji, obrazac aktivnosti pojedinca unutar civilne kulture je složeniji, a pojedinac nije nužno racionalan. Autori smatraju kako na taj način pojedinac može kombinirati određenu količinu kompetentnosti, uključenosti i aktivnosti s pasivnošću i neuključenošću. Nadalje, njegov odnos s vlastima nije isključivo racionalan jer obuhvaća pristanje – njegovo i donosioca odluka – uz ono što smo nazvali demokratskim mitom građanske kompetentnosti. A taj mit ima značajne posljedice. U prvom redu, ne radi se o pukom mitu: uvjerenje u potencijal utjecajnosti prosječnog čovjeka donekle je istinito i pokazuje stvarni potencijal ponašanja. Usto, bio točan ili ne, u taj mit se vjeruje. (Almond i Verba 2000, 358)

nosti (Inglehart i Welzel 2007), depolitizacijom javne sfere i usponom tehnokratskog menadžmentalizma (Hay 2007; Mair 2006), a prema Grasso (2011) i Stokeru (2006) odgovoran je i porast političkog cinizma” (Grasso 2018, 193).

Odnos građana i političkog sustava neosporno je ključan za demokraciju jer bez građanskog sudjelovanja u aktivnostima od općeg interesa demokracija ne može zaživjeti i uspješno funkcionirati. Jedna od glavnih odlika demokratske političke kulture jest spremnost na participaciju građana u radu i kontroli demokratskih institucija, kao i u aktivnostima i organizacijama civilnog društva. Zato je za države, poput Bosne i Hercegovine, koje nemaju demokratskog iskustva važno jačati građane kao subjekte društvenih i političkih procesa. Pretpostavka je, kao i za druge tranzicijske države, da demokratski deficit u BiH proizlazi iz socijalističkog (totalitarnog), tako i iz tranzicijskog (autoritarnog) naslijeđa (Ilišin 2015, 15). Brze institucionalne promjene nisu pratile i promjene vrijednosnih orijentacija. Posljedica kontinuiteta vrijednosnih (sociokulturnih) obrazaca i diskontinuiteta političkog sustava je inercija kulturnih obrazaca koji iskazuju otpor prema novom, promijenjenom institucionalno-političkom aranžmanu.

U takvom tranzicijskom kontekstu u kojem postoje proturječne tendencije očekivano je, kako piše Ilišin, da se politička kultura mladih oblikuje pod utjecajem specifičnih okolnosti i uvjeta, što znači da može biti opterećena proturječnim tendencijama. Mladi se u tim procesima promatraju kao najvitalniji segment populacije s najviše potencijala važnog za budući demokratski razvoj (Ilišin 2015, 16). S druge strane, istraživanja provedena u devet europskih država (Francuska, Njemačka, Grčka, Italija, Poljska, Španjolska, Švedska, Švicarska i Velika Britanija) pokazala su slabu političku participaciju mladih u konvencionalnoj, odnosno formalnoj političkoj participaciji (glasovanje, članstvo u strankama) u usporedbi sa starijim građanima (Grasso 2018, 180). Iako su istraživanjem utvrđene određene međunacionalne razlike, silazni trendovi političke participacije mladih relativno su slični u cijeloj Europi. Pored slabije zainteresiranosti mladih za politiku, naglašava se niža razina političkog znanja, rjeđa stranačka identifikacija te, u većini slučajeva, manje povjerenje u političke institucije i aktere (Ilišin 2015,7).

Za neke autore ovakvi trendovi među mladim ljudima mogu biti prijatna legitimitetu demokratskih političkih sustava (Grasso 2018), dok drugi tvrde da se ne može govoriti o nezainteresiranosti mladih za politiku, već o drugačijem načinu pokazivanja interesa za političku participaciju mladih u odnosu na starije. Sarah Pickard i Judith Bessant (2018) smatraju da mladi nisu odgovorni za „kraj demokracije”, što im se najčešće pripisuje pojednostavljenjem i negativnim frazama kojima se tvrdi da mladi

ljudi čine generaciju koja nema interesa za politiku i javne poslove. Upravo suprotno, značajan broj mladih ljudi preuzima političku odgovornost i na taj način obnavljaju demokraciju. To čine sudjelujući na brojne kreativne načine koji se izravno i neizravno bave različitim socijalno-ekonomskim, političkim, demokratskim, ustavnim temama i krizama okoliša, a koje su oblikovale i oblikuju svijet u kojem danas žive (Pikcard i Bessant 2018, 1–2). Kao dio rasprave o modernom građanstvu, većina zapadnih vlada zagovara pojačano sudjelovanje mladih i to je, smatra Bessant, postao već politički kliše. Mladi ljudi se prepoznaju kao skupina koju treba osnažiti za sudjelovanje u društvenom, političkom i ekonomskom životu zajednice, ali se u isto vrijeme ne rješava niz diskriminacijskih praksi koje sprečavaju ili onemogućavaju mlade da djeluju kao angažirani građani (Bessant 2010, 387, 392).²

Rezultati istraživanja objavljeni u „Studiji o mladima Bosna i Hercegovina 2018./2019.” zaklade Friedrich Ebert-Stiftung pokazalo je da su mladi i u BiH općenito nezainteresirani za politiku i za neformalne oblike političkog sudjelovanja, ali u značajnom postotku mladi (78%) prihvaćaju glasovanje na izborima (Turčilo i sur. 2019).³ Takva artikulacija preferencija mladih u BiH ne prati trendove drugih mladih u suvremenim društvima koji uglavnom preferiraju sudjelovanje u neformalnim, znatno širim oblicima političke participacije i udaljavaju se od one formalnog tipa. Studenti su također skupina mladih, ali im se pripisuje etiketa progresivnije i slobodoumnije generacije koja bi onda mogla imati i poseban demokratski potencijal. Jesu li slijedom toga studenti promicatelji novih trendova u političkoj participaciji? Cilj ovog rada je upravo utvrditi spremnost studenta na neinstitucionalizirano političko djelovanje na osnovu anketnog istraživanja „Studenti i politika”, koje je provedeno na sveučili-

2 Bessant (2010) navodi visoku razinu nezaposlenosti među mladima kao jedan od razloga koji ih zadržava na marginama društvenih aktivnosti i političkog sudjelovanja. U prilog toj tvrdnji ide i činjenica o poslovima koji su namijenjeni mladima, a uglavnom su na pola radnog vremena i povremeni, nudeći im tako malo ili nimalo sigurnosti u stabilnost prihoda. Autorica smatra kako teškoj poziciji mladih doprinose i diskriminirajuće odredbe zakona na temelju dobi koji se od 2001. godine primjenjuje u Australiji, a prema kojim mladi od 21 godine dobivaju manju plaću od ostalih dobnih skupina za isti rad. Jedan od očitih oblika diskriminacije mladih ljudi, piše Bessant, jest i uskraćivanje prava glasovanja mladima od 18 godina. Argumentacija ove odredbe oslanja se na esencijalističke pretpostavke kako sve osobe mlađe od 18 godina imaju iste osobine i iste faze razvoja. Diskriminatorna priroda ove pretpostavke, zaključuje Bessant, postaje očita ako bi, na primjer, tvrdili da se provode testovi sposobnosti kako bi se utvrdila pogodnost starijih od 18 godina za glasanje. Takav test, smatra Bessant, bio bi nezamisliv. Ipak, i dalje se pretpostavlja kako šesnaestogodišnjaci ne bi mogli proći takav test. Tako se zanemaruje mogućnost da su mladi od 18 godina često dobro informirani i politički mudriji od mnogih starijih, zaključuje Bessant (2010).

3 Istraživanje je obuhvatilo kategoriju mladih ljudi iz Bosne i Hercegovine između 14 i 29 godina starosti.

štima u Mostaru. Nakon teorijskog propitivanja o interesu mladih za politiku, u sljedećim odjeljcima bit će riječ o političkoj kulturi u Bosni i Hercegovini iz koje nastaje i politička kultura mladih. Potom slijedi odjeljak u kojem se analiziraju rezultati „Studije o mladima u BiH” iz 2019. te deskripcija i interpretacija rezultata ankete „Studenti i politika”, koja je provedena na studentskoj populaciji na sveučilištima u Mostaru.

POLITIČKA KULTURA U BIH

Istraživanja političke kulture u BiH veoma su rijetka, a opće je mišljenje autora kako BiH nema demokratsku političku kulturu (Mihaljević 2017; Šalaj 2010). Njen nedostatak se očituje u nestabilnosti političkog poretka koji je često na rubu sukoba. Nametnuto ustavno uređenje iz 1995. uz značajnu ulogu međunarodne zajednice u političkom životu BiH, implicira, Putnamovim riječima kazano, kako dilema kolektivnog djelovanja nije riješena, a iz koje proizlazi da nije moguć konsenzus. Posljedično, politički raskol i političko neslaganje pokazatelj je političke kulture i njenog snažnog djelovanja na politički sustav i cjelokupni politički život (Mihaljević 2017, 51–70). U tipu političke kulture, koji je najrazvijeniji u BiH, indikativni su elementi podaničke političke kulture s naglaskom na pasivnost pojedinca u odnosu na političko okruženje. „Podanik je svjestan specijaliziranog autoriteta vlasti: prema njoj je afektivno orijentiran, možda se njome i ponosi, možda mu se ne sviđa, a ocjenjuje je kao legitimnu ili nelegitimnu. No odnos prema sistemu je u biti pasivan” (Almond i Verba 2000, 24). Tom tipu političke kulture odgovara centralizirana i autoritarna struktura. U takvoj društvenoj strukturi, u kojoj su rašireni koruptivno ponašanje i klijentizam, ljudi su odvojeni od politike i nemaju razvijenu građansku kompetenciju i odgovornost.

BiH se smatra najdublje podijeljenom europskom državom u kojoj o temeljnim vrijednostima i normama zajedničkog života nema minimalne suglasnosti Bošnjaka, Hrvata i Srba. Na to ukazuju i rezultati četvrtog vala o istraživanju vrijednosti *European Values Study* iz 2008. koji pokazuju izrazito nisku identifikaciju ispitanika, građana s političkim sustavom u BiH kroz pitanje o iskazivanju osjećaja ponosa pripadnosti državi (*Europeanvaluesstudy.eu* 2008). Za usporedbu, rezultati navedenog europskog istraživanja pokazuju kako je na svoju državu veoma ponosno 29,1% ispitanika u BiH, dok ih je u Hrvatskoj 41,8%, a u Srbiji 42,5%. Rezultati međunarodnog istraživanja *Strategies of Symbolic Nation-Building in Southeastern Europe* (2010–2014), kojim je bilo obuhvaćeno sedam država (Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska, Kosovo, Makedonija i Srbija), također su pokazali kako građani Bosne i Hercegovine imaju najniži indeks lojalnosti prema vlastitoj državi (0,56), što je BiH dovelo na poziciju najneuspješnije države u konsolidaciji identiteta unutar države.

Indeks lojalnosti prema vlastitoj državi istraživao se pomoću tema poput simbola, povijesnih kontroverzi, geografije, etničkih identiteta i uloge religije (Pavlaković i Korov 2016).

Duboka podijeljenost i nemogućnost uspostavljanja konsenzusa utječu na usmjerenja i perspektive BiH kao demokratske države, na što ukazuje Bertelsmannov indeks transformacije za 2018. koji je evidentirao značajno zaostajanje konsolidacije i napretka demokracije u BiH u posljednjih osam godina. Vidljivi su pokazatelji znatnog zaostajanja BiH u razvoju pravne države i stabilnosti demokratskih institucija. Na isto upozorava i izvješće *Freedom Housea* za 2019. koje također nije optimistično. U područjima sloboda, političkih prava i građanskih sloboda BiH je ocjenjena s 4 na skali od 1 do 7. Na skali od 1 do 100 dobila je ocjenu 53, što je svrstava u grupu djelomično slobodnih zemalja (*Freedomhouse.org* 2019).

Navedimo i to kako se, prema izvješću *The Economist*, po broju ukupno nezaposlenog stanovništva BiH nalazi na sedmom mjestu u svijetu, a na drugom po broju nezaposlenih mladih ljudi (*Worldinfigures.com* 2018). I tu nije kraj negativnim statistikama. BiH je, prema pisanju uglednog *The Economist*, treća u svijetu i po „odljevu mozgova”. Masovan odlazak, kao i pad nataliteta, doveli su do toga da bosanskohercegovačko stanovništvo izrazito stari. Tako, na primjer, prema popisu stanovništva iz 1971. udio mladih u ukupnoj populaciji BiH bio je 34,4%, dok popis iz 2013. pokazuje svega 15,4% mladih (Turčilo i sur. 2019, 12). Tranzicijski kontekst općenito, kako pokazuju istraživački uvidi, nije pogodan za mlade iako se očekivalo da će upravo mladi biti dobitnici tranzicije. Mladi su, naime, u tranziciji više izloženi novim i većim rizicima nego što su im se otvorile nove i bolje perspektive (Ilišin 2014, 14). Od njih se očekuje društveni angažman i izgradnja demokratskog poretka. Pitanje je koliko su mladi zainteresirani za takve zadaće. Jesu li i koliko mladi zainteresirani za političko zauzimanje jest upravo tema sljedećega odjeljka.

MLADI I POLITIKA

„Studija o mladima” zaklade Friedrich-Ebert Stiftung, provedene u 10 zemalja Jugoistočne Europe, pokazala je da su okolnosti za mlade u BiH prilično teške (Turčilo i sur. 2019). S obzirom na to da je riječ o nastavku istraživanja o mladima iz 2014. podaci četiri godine kasnije upozorili su na to da je situacija za mlade čak i nepovoljnija. Prema dobivenim rezultatima empirijskog istraživanja, oko 60 % mladih su nezaposleni, jedan od pet ispitanika posao traži više od pet godina, a više od polovine duže od dvije godine. Preko 50% djece iz siromašnih obitelji nakon završetka osnovnog obrazovanje ne nastavlja daljnje školovanje, a 10% njih nemaju ni zdravstveno osiguranje (Turčilo i sur. 2019, 11–13). U takvim uvjetima politička aktivnosti mladih je gotovo zanemariva, a vrlo je mali postotak

onih koji sudjeluju u nevladinom sektoru ili se bave određenim hobijem. Prvi val istraživanja o mladima iz 2014. upozorio je da je samo 10% mladih u BiH spremno doprinijeti zajednici kroz volontiranje, a 16% pokazalo je interes za politiku (Turčilo i sur. 2019, 11–13). Prema istraživanju iz 2017. veliki broj mladih, njih čak 93%, nije bio uključen u društveno-političke aktivnosti, tek 3,2% njih sudjelovalo je u stranačkim aktivnostima, dok je 1,4% mladih sudjelovalo u prosvjednim aktivnostima (Dušanić, Lakić i Turjačanin 2017, 10).

Internet je i za mlade u BiH, prema nalazima iz 2019. glavni izvor informacija o političkim događajima, mada ne pokazuju preferencije prema neformalnim oblicima političke participacije putem Interneta, a ni osobno (Turčilo i sur. 2019). „Štaviše, aktivizam putem interneta kotira se posebno nisko i u njemu učestvuje samo 4,7% ispitanika. Sama činjenica da bi morali svjesno donositi političke odluke, uključivati se u složene institucionalne procese i odgovarati za svoje postupanje čini da mladi gube interes. „Ovo ne znači da se u BiH ne dešavaju protesti, dešavaju se i to naročito u vezi sa problematikom lične i socioekonomske sigurnosti i mogu uticati na političke odluke, ali većina mladih ih ne doživljavaju kao relevantne i odabiru samo jedan oblik demokratskog učešća – glasanje” (Turčilo i sur. 2019, 53). Veći broj mladih sudjelovao je na izborima 2014. a istraživanje „Studije o mladima Bosna i Hercegovina” pokazalo je da ih je 78% planiralo izaći na opće izbore u BiH 2018. godine jer vjeruju da je „glasovanje dužnost svakog građanina u demokratski uređenoj zemlji” (Turčilo i sur. 2019, 52). Isto istraživanje pokazuje preferencije mladih u BiH različitima od tendencija mladih u suvremenim društvima u kojima je jedna od relativno trajnih preferencija mladih slabija participacija u formalnoj politici.

Ovi podaci pružaju dublji uvid i u bosanskohercegovačko društvo, ali ih prije svega treba sagledati u kontekstu obrazovanja. Nalazi iz „Studije o mladima” iz 2019. o njihovom obrazovanju prilično su pesimistični i značajno ispod prosjeka EU po udjelu osoba sa završenom četverogodišnjom srednjom školom ili visokim obrazovanjem. Naime, gotovo svaka druga mlada osoba u BiH formalno srednjoškolsko obrazovanje završava na trogodišnjoj razini ili čak nižoj razini. „Svaka četvrta osoba u BiH prerano napušta obrazovni proces što je daleko više od prosjeka većine evropskih zemalja. Finansijski problemi glavni su razlog za prekidanje obrazovanja, a samo 7% učenika i studenata prima neku stipendiju za školovanje koja u većini slučajeva iznosi 100 KM, odnosno ne prelazi 200 KM” (Turčilo i sur. 2019, 41). BiH je najsiromašnija europska država i ta činjenica značajno doprinosi većoj isključenosti mladih iz društvenog i političkog života.

Studenti su također generacija mladih, ali su prema toj skupini usmjerena najveća očekivanja u konsolidiranim i nekonsolidiranim demokracijama. Vjerovanja kako će upravo studenti najviše doprinijeti razvoju zajed-

nice u društvenom, političkom, ekonomskom i drugom smislu utemeljena su na nekoliko specifičnosti na osnovu kojih se može pretpostaviti njihov poseban demokratski potencijal. Prva je vezana za veći socijalni i kulturni kapital kojim raspolažu, a koji se očituje u njihovom višem socijalnom porijeklu i većem materijalnom standardu. Studenti bi potom trebali biti dio najobrazovanijeg dijela populacije iz koje se očekuju elite u raznim područjima društvenog djelovanja. I treća specifičnost odnosi se na njihova akademska postignuća zbog kojih je vjerojatnija veća kreativnost i inovativnost nego među ostalim mladima (Ilišin 2014, 15–16). Imajući u vidu sve navedeno naš interes je posebno usmjeren na političku kulturu studenata.

METODOLOŠKE NAPOMENE

U određivanju političke kulture koristi se Almondov i Verbin koncept prema kojem je politička kultura određene nacije skup „učestalosti različitih vrsta kognitivnih, afektivnih i evaluacijskih orijentacija prema političkom sustavu općenito, njegovim ulaznim i izlaznim aspektima, te 'ja' kao politički akter” (Almond i Verba 2000, 22). Za Almondov i Verbin koncept političke kulture važne su tri dimenzije: odnos prema politici kao interes ljudi za politiku i informacije o političkim aktivnostima (pokazatelji ulazne dimenzije); stavovi prema različitim modelima političkog poretka kao podrška demokratskim stavovima (pokazatelji dimenzije sustava); i vrednovanje političkih postignuća kao izraz povjerenja ispitanika u institucije (pokazatelj izlazne dimenzije). Demokratski potencijal studenata bit će prikazan kroz pokazatelje stupanja zainteresiranosti za politički život kroz subjektivnu procjenu, učestalost komunikacije o političkim temama, način prikupljanja informacija i sudjelovanje u društvenom i političkom životu društva. Fokus ovog teksta bit će dakle na tim pokazateljima političke kulture studenata.

Kvantitativni podaci koji će se koristiti u radu prikupljeni su u siječnju i veljači 2019. godine na uzorku od 371 studenta na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru i Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta Džemal Bijedić u Mostaru metodom ankete papir olovka. Obrazovni smjer ispitanicima obje skupine je društveno-humanističko obrazovanje. Provedeni su deskriptivni i inferencijalni statistički postupci. Odgovori ispitanika su prikazani frekvencijama i postocima u domeni deskriptivnih statističkih postupaka i primjenom hi-kvadrat testa i Student t-testa za inferencijalne postupke, kako bi se utvrdile eventualne razlike u dimenzijama političke kulture studenata Sveučilišta u Mostaru i Univerziteta Džemal Bijedić. Ova dimenzija je važna zbog podijeljenosti bosanskohercegovačkog društva.

U obzir treba uzeti kako do sada istraživanja o političkoj kulturi studenata nisu provedena u BiH. Ovo istraživanje je prvo znanstveno istraži-

vanje političke kulture studenata i otvoreno je daljem istraživanju navedene populacije. U istraživanju je sudjelovala studentska populacija, 371 student od kojih 157 (42,3%) studenata Sveučilišta u Mostaru i 214 (57,7%) studenata Univerziteta Džemal Bijedić u Mostaru prosječne dobi 21,7 godina (min= 18, max= 43, SD= 2,449). Skoro tri četvrtine ispitanika bili su ženskog spola (N= 273,73%), dok su jedna četvrtina bili muškarci (N= 92, 24,6%).

ANALIZA REZULTATA

Nakon osnovnih demografskih podataka studentske populacije, opisat će se i predstaviti sljedeće: koliko su mladi zainteresirani za politiku, te razlika učestalosti zanimanja za politiku studenata Sveučilišta i Univerziteta u Mostaru; zatim koliko često prate politička događanja putem masovnih medija; je li i koliko je često politika tema o kojoj studenti razgovaraju sa svojim prijateljima; posvećuju li pozornost predizbornim kampanjama; jesu li studenti zadovoljni s ostvarenjem demokracije u BiH i kako anketirani studenti Sveučilišta i Univerziteta procjenjuju različite političke sustave; te koja je učinkovita metoda utjecaja na vlast i utječe li vlast na svakodnevni studentski život. Praćenje politike ili razgovor o politici pripadaju sferi političke participacije ili političkog ponašanja, a interes za politiku jest, kako piše Vladimir Vujčić, stav i vrijednosna orijentacija ljudi prema politici. To naravno ne znači da praćenje politike ili razgovor o politici nisu indikatori političkog interesa. Pokazatelji političkog interesa su i redovito sudjelovanje na izborima i u različitim aktivnostima političkih kampanja, kao i sudjelovanje u prosvjedima i slično (Vujčić 2001, 192).

Podaci u Tablici 1. pokazuju da od svih ispitanih studenata najviše ih izjavljuje kako su ponekad zainteresirani za politiku (36,1%). Blizu jedne četvrtine (23,8%) izjavljuje kako nisu baš previše zainteresirani za politiku. Nešto više od jedne petine (22,7%) izjavljuje kako ih uopće ne zanima politika. Izrazit pak interes za politiku se javlja, odnosno jako je zainteresirano za politiku 16% ispitanih studenata.

Tablica 1. Zanimanje za politiku kod studenata Sveučilišta i Univerziteta u Mostaru

	N	%
Ne zanima me uopće	85	22,7
Nisam baš previše zainteresiran/a	89	23,8
Ponekad sam zainteresiran/a	135	36,1
Jako sam zainteresiran/a	60	16,0

Dobiveni podaci pokazuju kako među studentima nema dominantnog stava u pogledu zanimanja za politiku, te je očita tendencija ka smanjenom interesu za politiku. Kao pokazatelj opće političke kulture, slabo razvijen interes za politiku reflektira razvijene elemente pasivnosti podaničke političke kulture u BiH. Prethodna istraživanja o mladima koja su pokazala preferencije mladih u BiH isključivo prema formalnoj političkoj participaciji također odgovaraju podaničkom tipu idealnoga demokratskoga građanina (Turčilo i sur. 2019). Rezultat bi, ujedno zaključuje Žiga, „mogao objašnjavati prilično konstantne glasačke obrasce kakvi se daju zapaziti kod izbora u BiH, sa istim strankama na vlasti bez obzira na opšteprisutno razočaranje u politiku uopšte” (Turčilo i sur. 2019, 53). Na osnovu navedenog moglo bi se naslutiti da je u BiH izostao ključni trenutak u procesu transformacije u kojem mase izlaze iz podređenosti političkih elita i preuzimaju intenzivnu participaciju građana (Merkel 2011, 85). Time se implicira transformacija podanika u poziciju građana u državi i društvu i formiranje njihova aspekta djelovanja (Mihaljević 2018, 225).

Usporedbom dobivenih rezultata istraživanja učestalosti zanimanja za politiku studenata Sveučilišta i Univerziteta (Tablica 2), jasno je kako je nešto više od dvije trećine studenata Sveučilišta (67,90%) jako i ponekad zainteresirano za politiku, dok znatno manje studenata Univerziteta pokazuju interes za politiku (41,80%). Pokazuje se i značajna razlika među studentima Sveučilišta koje uopće ne zanima politika (13,5%), dok nešto manje od jedne trećine studenata Univerziteta uopće ne zanima politika (30%). Za politiku nije baš previše zainteresirano 18,6% studenata Sveučilišta i 28,2% studenata Univerziteta.

Tablica 2. Usporedba učestalosti zanimanja za politiku studenata Sveučilišta i Univerziteta

	Sveučilište		Univerzitet		χ^2	Df	P
	N	%	N	%			
Ne zanima me uopće	21	13,5	64	30,0	34,742	3	<0,05
Nisam baš previše zainteresiran/a	29	18,6	60	28,2			
Ponekad sam zainteresiran/a	64	41,0	71	33,3			
Jako sam zainteresiran/a	42	26,9	18	8,5			

Iako se studenti ne razlikuju po obrazovanju ili zanimanju, u analizi ovih podataka treba imati u vidu činjenicu da na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta Džemal Bijedić, za razliku od Filozofskog fakulteta Sveučilišta, nema studija politologije. Vjerojatno je razlika u obrazovnim smjerovima na Sveučilištu i Univerzitetu utjecala na dobivene rezultate.

Dobiveni rezultati pokazuju kako studenti Univerziteta češće „rijetko” ili „nikad” ne prate politička zbivanja, dok su dnevno i više puta tjedno praćenje privlačniji studentima na Sveučilištu.

Kako pokazuju dobiveni rezultati u Tablici 3. postoji značajna razlika kod dnevnog praćenja političkih zbivanja na radiju, televiziji ili u novinama kod studenata Sveučilišta (27,4%) i kod studenata na Univerzitetu (10,3%). Dva puta više studenata Sveučilišta (26,8%) nekoliko puta tjedno prate u medijima politička zbivanja od studenata Univerzitet (13,1%). S druge strane, više studenata Univerziteta (18,2%) medijski prati politička zbivanja jednom ili dva puta tjedno od studenata Sveučilišta (12,7%). Zatim 37,9% studenata Univerziteta rijetko prati, a blizu jedne petine (19,6%) nikada medijski ne prate politiku, za razliku od nešto više od jedne petine (26,1%) studenata Sveučilišta koji rijetko, te ih neznatan broj (6,4%) nikada ne prati u medijima politička zbivanja. Rezultati pokazuju kako studenti Sveučilišta pokazuju veći interes od studenata Univerziteta za politička zbivanja prateći ih kroz masovne medije, a ponajprije radio, televiziju i novine.

Tablica 3. Usporedba odgovora studenata Sveučilišta i Univerziteta na pitanje koliko često prate politička zbivanja na radiju, televiziji ili u novinama

	Sveučilište		Univerzitet		χ^2	Df	P
	N	%	N	%			
Svaki dan	43	27,4	22	10,3	40,689	4	<0,05
Nekoliko puta tjedno	42	26,8	28	13,1			
Jednom ili dva puta tjedno	20	12,7	39	18,2			
Rijetko	41	26,1	81	37,9			
Nikad	10	6,4	42	19,6			

Tablica 4. jasno pokazuje kako značajno više studenata Sveučilišta (26,1%) često razgovara o političkim temama od svojih kolega studenata Univerziteta (6,1%). Nešto više od polovice studenata Sveučilišta (53,5%) i blizu polovice studenata Univerziteta (48,6%) povremeno razgovaraju s prijateljima o politici. Jedna petina studenata Sveučilišta (20,4%) i dva puta više studenata Univerziteta (43,9%) nikad ne razgovaraju s prijateljima o političkim temama.

Tablica 4. Razgovor o političkim temama s prijateljima studenata Sveučilišta i Univerziteta

	Sveučilište		Univerzitet		χ^2	Df	P
	N	%	N	%			
Često	41	26,1	13	6,1	39,900	2	<0,05
Povremeno	84	53,5	104	48,6			
Nikad	32	20,4	94	43,9			

Vidljivo je prema rezultatima u Tablici 5. kako jedna desetina studenata Univerziteta (10,3%) sa zanimanjem prati predizbornu kampanju političke stranke ili kandidata koje podržava, dok ih 7,0% sa Sveučilišta prati predizbornu političku kampanju svojeg kandidata. Iznenadjuće mali broj svih ispitanih studenata Univerziteta (6,5%) i Sveučilišta (3,2%) sa zanimanjem prati predizbornu kampanju političkih opcija koje podržavaju. Jedna četvrtina studenata Sveučilišta (25,5%) i tek njih 8,4% s Univerziteta sa zanimanjem prati predizbornu kampanju svih sudionika. Na Univerzitetu 18,2% studenata i 14% studenata sa Sveučilišta predizborne kampanje prate neposredno pred izbore kako bi bili u tijeku političkih događanja. Blizu trećine studenata Univerziteta (32,2%) i 36,9% njih sa Sveučilišta izjavljuju kako primjećuju kako se nešto događa na političkoj sceni, ali ne prate ciljano predizborne kampanje. Na kraju, nešto više od jedne petine studenata Univerziteta (21,5%), te 12,7% studenata Sveučilišta izbjegavaju informacije koje se odnose na predizborne kampanje. Znatno postotak iz obje skupine ispitanih studenata ne pokazuje nikakav interes za informacije o preizbornim kampanjama, kao ni za praćenje predizbornih kampanja. Oko trećine sudionika izjasnilo se da izbjegava praćenje informacija koje se bave predizbornom kampanjom (29%), dok ih neznatno (5%) sa zanimanjem prati izborne kampanje.

Tablica 5. Rezultati anketiranja studenata Sveučilišta i Univerziteta u pogledu predizbornih kampanja

	Sveučilište		Univerzitet		χ^2	Df	P
	N	%	N	%			
Sa zanimanjem pratim predizbornu kampanju stranke/kandidata koje podržavam	11	7,0	22	10,3	26,083	5	<0,05
Sa zanimanjem pratim predizbornu kampanju političkih opcija koje podržavam	5	3,2	14	6,5			
Sa zanimanjem pratim predizbornu kampanju svih sudionika	40	25,5	18	8,4			
Predizborne kampanje pratim neposredno pred izbore kako bih bio/la u tijeku	22	14,0	39	18,2			
Primjećujem, ali ne pratim ciljano predizborne kampanje	58	36,9	69	32,2			
Izbjegavam informacije koje se tiču predizborne kampanje	20	12,7	46	21,5			

Kada se usporede odgovori studenata Sveučilišta i Univerziteta, studenti Sveučilišta češće (25,5%) sa zanimanjem prate sve sudionike u predizbornoj kampanji, dok studenti Univerziteta češće (21,5%) izbjegavaju pratiti informacije vezane uz predizborne kampanje. Nekoliko sljedećih pitanja odnose se na potporu mladih razvoju demokracije. Naime, među studentima prevladava nezadovoljstvo ostvarenjem demokracije u BiH, a što je bio i predmet našega istraživanja.

Kako se demokracija ostvaruje jasno pokazuju dobiveni rezultati u Tablici 6. Zabrinjavajuće je kako niti jedan student na Sveučilištu nije veoma zadovoljan bosanskohercegovačkom demokracijom; neznatan ih je broj zadovoljno; 43,9% ih je ne baš zadovoljno; i preko polovica (53,5%) ih nije uopće zadovoljno s razvojem demokracije, odnosno demokratskog društva u BiH. Također, neznatan broj studenata Univerziteta (0,9%) veoma je zadovoljan razvojem demokracije u BiH; zadovoljno ih je nešto preko jedne desetine (12,1%); ne baš zadovoljno ih je 56,1%; te ih nešto više od jedne četvrtine (26,2%) uopće nije zadovoljno. Dobiveni podaci ovoga istraživanja pokazuju kako studenti Univerziteta s nešto više optimizma gledaju na razvoj demokracije od studenata Sveučilišta u Mostaru.

Tablica 6. Zadovoljstvo studenata Sveučilišta i Univerziteta ostvarenjem demokracije u BiH

	Sveučilište		Univerzitet		χ^2	Df	P
	N	%	N	%			
Veoma sam zadovoljan/a			2	0,9	31,834	3	<0,05
Zadovoljan/a	3	1,9	26	12,1			
Ne baš zadovoljan/a	69	43,9	120	56,1			
Nisam uopće zadovoljan/a	84	53,5	56	26,2			

Iskazano nezadovoljstvo razvojem demokracije u BiH pokazuje procjenu studenata o djelotvornosti političkih institucija kao glavnih generatora demokratskog razvoja političkog sustava i cijelog društva. Kako se demokracija ostvaruje uopće nije zadovoljno 39%, a ne baš zadovoljno je 53% ispitanika. Iako bi se na osnovu rezultata istraživanja moglo zaključiti da su političke institucije u procesu demokratizacije u procjeni ispitanika zakazale, u obzir treba uzeti činjenicu da je riječ o duboko podijeljenom društvu. Na ocjene demokratskog poretka u duboko podijeljenim društvima izglednije je da će utjecati poistovjećivanje s političkim strankama nego rezultati upravljanja. „U takvim društvima vjerojatnije je da povjerenje u institucije i podršku demokratskom političkom sustavu više oblikuju stavovi građana o pitanjima koja definiraju linije polarizacije, a ne ishodi koje daju demokratske institucije. Stoga je vjerojatno da u visoko

polariziranim društvima mehanizmi demokratske odgovornosti nisu u potpunosti učinkoviti” (Henjak 2017, 351).

Anketiranim studentima predstavljeni su i opisani različiti tipovi političkih sustava, a za svaki su trebali odgovoriti što misle o njemu kao načinu upravljanja na skali od 1 (veoma loš) do 5 (veoma dobar). U procjenjivanju tipova političkih sustava kod obje skupine pokazuje se sklonost vladi stručnjaka (Tablica 7). Naime, 34,5% sudionika smatra da je to veoma dobra opcija. Procjene obje skupine o vladi stručnjaka, studenata Sveučilišta (40,3%) i Univerziteta Džemal Bijedić (38,1%), gotovo su izjednačene.

Tablica 7. Studenti i njihova procjena različitih tipova političkih sustava

Sustav	M	D	1	2	3	4	5
Imati moćnog vođu koji se ne osvrće na vladu i izbore.	2,43	1	130 (35,9%)	58 (16,0%)	97 (26,8%)	444 (112,2%)	33 (9,1%)
Imati vladu stručnjaka koji bi donosili odluke koje su najbolje za državu.	3,91	5	19 (5,2%)	15 (4,1%)	76 (20,9%)	125 (34,3%)	129 (35,4%)
Imati vojsku koja vlada državom.	2,54	1	118 (32,6%)	63 (17,4%)	92 (25,4%)	45 (12,4%)	44 (12,2%)
Imati demokratski politički sustav.	3,89	5	20 (5,4%)	15 (4,1%)	82 (22,3%)	118 (32,2%)	132 (36,0%)

Okrenutost vladi stručnjaka pokazuje zbunjujući trend. Naime, suvremena demokracija temelji se na sudjelovanju građana u izborima u kojima građani ostvaruju svoj utjecaj na političku sferu. Zazivanjem vlade stručnjaka suspendira se demokratski legitimitet političara zajedno s izbornim pravom građana koji su ih birali. Percepcija vlade stručnjaka kao najbolje opcije iz tog razloga može biti i izraz studentskog revolta nad političkom i socijalnom situacijom u zemlji kojim se izražava i nepovjerenje u sposobnosti postojećih političkih elita i traži se „spas” u opciji vlade stručnjaka. Prikazana distribucija odgovora pokazuje da se opcije jakog vođe (21,3%) i vojske (24,6%) prepoznaju kao srednja rješenja bez izričitog podupiranja. U obje skupine studenata ukupno njih 36% podupiru demokraciju kao najbolje rješenje. Rezultati ne pokazuju tendencije prema nedemokratskim opcijama, što je ipak ohrabrujuće. Izgleda da socijalizacija studenata u demokratskom sustavu, iako formalnom, pojačava njihove tendencije prema demokraciji (Inglehart i Welzel 2007).

Rezultati „Studije o mladima BiH” iz 2019. pokazali su kako preko 90% mladih smatra demokraciju dobrim oblikom uređenja, ali bi više od trećine ispitanika pod određenim uvjetima preferiralo autoritarnu vlast (Turčilo i sur. 2019, 54). Kada se usporede rezultati istraživanja dvije skupine – studenta i mladih općenito – kod prve skupine (studenata) ipak nema

izričitog podupiranja nedemokratske opcije jakog vođe (21,3%) i vojske (24,6%) u odnosu na izraženiju potporu (više od jedne trećine) autoritarnim opcijama kod mladih koje je istraživanjem obuhvatila prethodna studija (Turčilo i sur. 2019, 54). Razlika u potpori autoritarnim oblicima vlasti između dvije skupine (mladih i studenata) vjerojatno proizlazi iz varijable obrazovanja. Može se pretpostaviti da su studenti kao obrazovana skupina mladih svjesniji opasnosti nedemokratskih opcija.

Izračunate su i prosječne vrijednosti procjena pojedinih tipova političkih sustava kod studenata Sveučilišta i Univerziteta (Tablica 8). Naime, studenti Sveučilišta skloniji su „boljim” procjenjivati demokratski politički sustav i vladu stručnjaka, dok su studenti Univerziteta skloniji procjenjivati sustav s moćnim vođom i vojskom koja vlada državom „manje lošim” sustavima.

Tablica 8. Studenti Sveučilišta i Univerziteta i njihova procjena političkog sustava

	Studenti	N	M	SD	T	Df	P
Imati moćnog vođu koji se ne osvrće na vladu i izbore	Sveučilište	157	2,03	1,281	-5,201	360	<0,001*
	Univerzitet	205	2,73	1,280			
Imati vladu stručnjaka koji bi donosili odluke koje su najbolje za društvo	Sveučilište	157	4,04	1,012	2,045	353,2	0,042*
	Univerzitet	207	3,81	1,141			
Imati vojsku koja vlada državom	Sveučilište	157	2,01	1,238	-6,898	360	<0,001*
	Univerzitet	205	2,95	1,331			
Imati demokratski politički sustav	Sveučilište	157	4,11	1,019	3,390	365	0,001*
	Univerzitet	210	3,72	1,145			

Komparacija odgovora dvije skupine ne može dovesti do suvislog zaključka jer obje skupine pokazuju nelogičnosti u procjenama političkih sustava. Studenti Sveučilišta, iako boljim procjenjuju demokratski sustav, isti osporavaju procjenom vlade stručnjaka kao bolje opcije. S druge strane, studenti Univerziteta manje lošim smatraju sustav s moćnim vođom i vojskom na čelu. Međutim, ukoliko se u obzir uzmu demokratske tendencije kod obje skupine izglednije je da nalaz demonstrira određeni izraz negodovanja studentske populacije političkom i socijalnom situacijom.

Kako pokazuje Tablica 9. studenti najefikasnijom metodom političkog djelovanja općenito smatraju organiziranje prosvjeda (59,4%), nakon čega slijedi djelovanje preko veza (46,9%) i političkih stranaka (40,2%). Najmanje efikasnom metodom procjenjuju pisanje dužnosnicima (75,7%). Istraživanje potvrđuje tendiranje studenata (njih 59,4%) prema organiziranju prosvjeda, odnosno neformalnom obliku političke participacije. Prihvaćanjem prosvjeda kao dominantnog oblika političkog djelovanja

studentima se može pripisati etiketa progresivnije skupine u odnosu na aspiracije drugih mladih, među kojima neformalno političko djelovanje kotira vrlo nisko, prema prethodno provedenoj „Studiji o mladima” (Turčilo i sur. 2019).

Tablica 9. Studenti Sveučilišta i Univerziteta i njihovo mišljenje o metodama kojima se učinkovito utječe na vlast

	Studenti	Efikasno		Neefikasno		χ^2	P
Djelovati kroz obiteljske i osobne veze	Sveučilište	75	45,8	81	51,6	0,142	0,706
	Univerzitet	94	43,9	110	51,4		
Pisati političkim dužnosnicima	Sveučilište	27	17,2	130	82,8	7,621	0,006*
	Univerzitet	61	28,5	144	67,3		
Nastojati zainteresirati ljude, formiranje grupa	Sveučilište	31	19,7	126	80,3	73,754	<0,001*
	Univerzitet	134	62,6	72	33,6		
Djelovanje kroz političku stranku	Sveučilište	35	22,3	122	77,7	36,93	<0,001*
	Univerzitet	110	51,4	94	43,9		
Organiziranje prosvjeda	Sveučilište	101	64,3	56	35,7	2,804	0,094
	Univerzitet	114	53,3	91	42,5		

Naime, nalazi iz prethodne „Studije” pokazali su da su mladi ljudi u BiH uglavnom nezainteresirani za nekonvencionalne i neinstitucionalne oblike političkog angažmana poput prosvjeda i peticije (Turčilo i sur. 2019). Preciznije rečeno, to istraživanje pokazalo je kako „aktivizam putem Interneta kotira posebno nisko i u njemu sudjeluje samo 4,7% ispitanika” (Turčilo i sur. 2019, 53). U objašnjavanju razlike u potpori metodi političkog djelovanja između studenata i drugih kategorija mladih socijalna varijabla očito je važna. Viši prosvjedni potencijal studenata pokazao se i u drugim istraživanjima provedenima u svijetu, a iskazuju ga studenti koji kritički vrednuju vladu, odnosno njen odnos prema rješavanju nagomilanih društvenih problema poput visoke nezaposlenosti i zastoja u demokratizaciji (Vujčić 2001, 136).

U procjeni efikasnosti metoda utvrđene su razlike u mišljenjima o ponuđenim metodama: o pitanjima vezanim uz pisanje političkim dužnosnicima, formiranje grupa i djelovanje kroz političku stranku (Tablica 9). Ove tri metode studenti Univerziteta češće smatraju efikasnim u odnosu na studente Sveučilišta. Pri tome studenti Univerziteta Džemal Bijedić smatraju formiranje grupa (64,1%) i djelovanje kroz političke stranke (54,1%) kao izrazito dobre metode. Prema nalazima prethodne „Studije”, mladi pokazuju potpunu nezainteresiranost za formalne ili poluformalne vidove sudjelovanja u politici, poput rada za političke stranke ili posredstvom političke funkcije (Turčilo i sur. 2019, 53). Spremnost studenata na

politički angažman u odnosu na druge mlade govori u prilog posebnog demokratskog potencijala te skupine.

Prema ovom istraživanju, 46,9% studenata djelovanje preko veza prepoznaje kao efikasnu metodu djelovanja na vlast. U objašnjavanju ovakve frekvencije u obzir treba uzeti strukturne okolnosti koje pružaju uvid u razmjere erozije demokratske legitimacije u BiH koja se prelijeva i na ovo istraživanje. Naime, prema indeksu percepcije korupcije (CPI) za 2019. godinu, Bosna i Hercegovina je, prema CPI-u, ocijenjena sa 36 (na skali 0–100), i to je najlošija ocjena od 2012. kojom se BiH svrstala u red zemalja koje globalno u kontinuitetu najviše nazaduju (Transparency International BiH, <https://ti-bih.org/>.)

U tako rasprostranjenoj korupciji, zaključuje Stiglitz, „djelovanje demokratskih normi više uopće nije ni moguće” (Inglehart i Welzel 2007, 190). Maksimalizacija osobnih i skupnih interesa koju usvajaju pojedinci i skupine na štetu općeg, javnog, postaje racionalna strategija. Većinski dijelovi stanovništva preuzimaju stavove društveno „uspješnih” jer se socijalno ponašanje najlakše uči oponašanjem. Ta tendencija vodi preoblikovanju formalnih pravila s vrlo neizvjesnim rezultatima. Sve to svjedoči o nedostatku kulture civilnosti „kao sindroma kognitivnih i moralnih dispozicija građana, koji ih dovodi do toga da šire svoje povjerenje na sugrađane i strukture vlasti, da prakticiraju „umijeće udruživanja”, te se brinu za javne poslove i probleme” (Vujčić 2001, 116). Za stabilno funkcioniranje demokratskih institucija nije, dakle, dovoljno samo uspostavljanje demokratske forme već je nužna „kultura civilnosti ili demokratska politička kultura svih građana, a osobito elita” (Vujčić 2001, 116).

Studenti općenito doživljavaju utjecaj vlasti kroz aktivnosti i zakonska rješenja na njihov svakodnevni život „osrednjim” (48%), dok ga znatnim procjenjuje 28% studenata, a nikakvim 24%. Razlike u učestalosti pojedinih stavova ispitanih studenata Sveučilišta i Univerziteta nisu se pokazale statistički značajnim (Tablica 10).

Tablica 10. Utjecaj vlasti kroz aktivnosti i zakonska rješenja na svakodnevni život studenata Sveučilišta i Univerziteta

	Sveučilište		Univerzitet		χ^2	Df	P
	N	%	N	%			
Znatan	51	32,5	52	24,3	3,032	2	0,220
Osrednji	73	46,5	106	49,5			
Nikakav	33	21,0	54	25,2			

Sudionicima je postavljeno i pitanje koji oblik političke akcije smatraju najboljim, a kako pokazuje Tablica 11. najveći broj ispitanih studenata smatra da je potpisivanje peticije (40,2%) najbolji oblik političke akcije,

potom pridruživanje prosvjedima (31,8%), blokiranjem zgrada (18,7%) dok najmanji broj njih smatra da je najbolji oblik političke akcije pridružiti se neslužbenim štrajkovima (6,7%). Razlike u pojedinim odgovorima uspoređene su između studenata Sveučilišta i Univerziteta, pri čemu nisu utvrđene značajne razlike u učestalosti davanja pojedinih odgovora između dvije skupine studenata. Najveći postotak studenata Sveučilišta i Univerziteta najboljim oblikom političke akcije smatraju potpisivanje peticija, dok najmanje dobrim oblikom procjenjuju pridruživanje neslužbenim štrajkovima.

Tablica 11. Studenti Sveučilišta i Univerziteta i njihovo mišljenje o najboljim oblicima političkog djelovanja

	Sveučilište		Univerzitet		χ^2	Df	P
	N	%	N	%			
Potpisivanje peticije	64	40,8	85	41,3	2,099	3	0,552
Pridruživanje prosvjedima	51	32,5	67	32,5			
Pridruživanje neslužbenim štrajkovima	8	5,1	17	8,3			
Blokiranje zgrada	34	21,7	36	17,5			

Zanimljivo je da u modelima nekonvencionalne političke aktivnosti studenti kao prvu opciju biraju peticiju, a zatim prosvjede. S druge strane, kao najefikasniju metodu političkog djelovanja, kako je već navedeno, između organiziranja prosvjeda, djelovanja preko veza i političkih stranaka odlučuju se za prosvjede (59,4%), nakon čega slijedi djelovanje preko veza (46,9%) i političkih stranaka (40,2%). U objašnjavanju ove diskrepancije u izboru ponuđenih modela djelovanja do izražaja dolazi važan značaj procjene uspješnosti vlasti za iskazivanje intenziteta prosvjedne intencije. Što je procjena djelovanja vlasti lošija to je prosvjedni potencijal veći. Ovaj rezultat istraživanja argumentira veći demokratski potencijal studenata u usporedbi s podatkom iz prethodne „Studije” (Turčilo i sur. 2019), prema kojem mladi u BiH odbijaju bilo kakav oblik političkog angažmana, izuzev glasovanja. Iako je „Studija” pokazala da su mladi u BiH nezadovoljni cjelokupnom situacijom u državi, na politički angažman su spremni jedino ukoliko je u pitanju ispunjavanje formalne građanske dužnosti.

Kako pokazuje Tablica 12. studenti Sveučilišta u prosjeku se više slažu sa sljedećim tvrdnjama: treba povećati razlike u plaćama kako bismo potaknuli zalaganje pojedinaca; građani bi trebali sami brinuti za sebe; konkurencija nije dobra jer izvlači ono najgore u ljudima; ukoliko bih se zbog svog nezadovoljstva određenim aktivnostima ili uočenim nepravilnostima pismeno ili usmeno obratio/la nekom izabranom političaru svojim prigovorom bio/la bih u mogućnosti utjecati na konkretnu politiku; ukoliko bih

se zbog svog nezadovoljstva određenim aktivnostima ili uočenim nepravilnostima pismeno ili usmeno obratio/la nekom izabranom političaru svojim prigovorom bio/la bih u mogućnosti utjecati na zakonska rješenja; te nijedan oblik prosvjednog djelovanja nije dobar i nezadovoljstva se moraju rješavati unutar sustava, u odnosu na studente Univerziteta koji se u prosjeku manje slažu s navedenim tvrdnjama. S druge strane, studenti Univerziteta se u prosjeku više slažu s tvrdnjama da bi država trebala preuzeti veću odgovornost za zbrinjavanje građana i da je konkurencija dobra jer motivira ljude da više rade, za razliku od studenata Sveučilišta koji se u prosjeku manje slažu s navedenim tvrdnjama.

Tablica 12. Usporedba odgovora između studenata Sveučilišta i Univerziteta, t-testom za nezavisne uzorke

	Izvor	N	M	SD	T	Df	p
1. Treba smanjiti razlike u plaćama kako bi svi imali podjednako.	Sveučilište	157	3,18	1,344	,507	362	,612
	Univerzitet	207	3,11	1,391			
2. Treba povećati razlike u plaćama kako bismo potaknuli zalaganje pojedinaca.	Sveučilište	157	3,31	1,372	2,227	327	,027*
	Univerzitet	206	3,00	1,305			
3. Valja jačati privatno vlasništvo.	Sveučilište	156	2,95	1,201	-,419	360	,676
	Univerzitet	206	3,00	1,117			
4. Valja jačati državno vlasništvo.	Sveučilište	157	3,06	1,186	,000	359	1,000
	Univerzitet	204	3,06	1,141			
5. Država bi trebala preuzeti veću odgovornost za zbrinjavanje građana.	Sveučilište	157	2,42	1,494	-5,577	349	<0,001*
	Univerzitet	207	3,34	1,631			
6. Građani bi trebali sami brinuti za sebe.	Sveučilište	157	3,15	1,079	3,247	362	,001*
	Univerzitet	207	2,76	1,166			
7. Konkurencija je dobra jer motivira ljude da više rade.	Sveučilište	157	2,54	1,278	-4,164	302	<0,001*
	Univerzitet	207	3,07	1,073			
8. Konkurencija nije dobra jer izvlači ono najgore u ljudima.	Sveučilište	157	3,28	1,285	2,725	305	,007*
	Univerzitet	206	2,93	1,093			
9. Ukoliko bih se zbog svog nezadovoljstva određenim aktivnostima ili uočenim nepravilnostima pismeno ili usmeno obratio/la nekom izabranom političaru svojim prigovorom bio/la bih u mogućnosti utjecati na konkretnu politiku.	Sveučilište	157	3,62	1,385	5,111	306	<0,001*
	Univerzitet	206	2,91	1,186			
10. Ukoliko bih se zbog svog nezadovoljstva određenim aktivnostima ili uočenim nepravilnostima pismeno ili usmeno obratio/la nekom izabranom političaru svojim prigovorom bio/la bih u mogućnosti utjecati na zakonska rješenja.	Sveučilište	156	3,70	1,365	5,509	297	<0,001*
	Univerzitet	207	2,96	1,133			

11. Nijedan oblik prosvjednog djelovanja nije dobar i nezadovoljstva se moraju rješavati unutar sustava.	Sveučilište	157	3,20	1,329	2,229	362	,026*
	Univerzitet	207	2,92	1,077			
12. Politička participacija najviše se ostvaruje glasovanjem na izborima.	Sveučilište	157	2,94	1,267	,235	362	,814
	Univerzitet	207	2,91	1,129			

Analiza pokazuje kontradiktornost u studentskim vrijednosnim orijentacijama koje nisu jasno određene prema lijevom, odnosno desnom materijalizmu. Tako se studenti Sveučilišta opredjeljuju s dvije tvrdnje (*Treba povećati razlike u plaćama kako bismo potaknuli zalaganje pojedinaca; Građani bi trebali sami brinuti za sebe*) prema desnom materijalizmu, a pristajanjem uz tvrdnju *Konkurencija nije dobra jer izvlači ono najgore u ljudima* prema lijevom. S druge strane, studenti Univerziteta se u prosjeku više slažu s tvrdnjom *Država bi trebala preuzeti veću odgovornost za zbrinjavanje građana*, tj. prema socijalnoj sigurnosti i zaštiti, odnosno prema lijevom materijalizmu, ali i s tvrdnjom *Konkurencija je dobra jer motivira ljude da više rade*, što je vrijednosna orijentacija desnog materijalizma.

ZAKLJUČAK

Na temelju dobivenih empirijskih rezultata anketnog istraživanja na studentskoj populaciji „Studenti i politika” može se zaključiti kako studenti Sveučilišta i Univerziteta tendiraju organiziranju prosvjeda (59,4%) kao najefikasnijoj metodi političkog djelovanja. Iako je teško govoriti o apsolutnim kategorijama, ipak im se može pripisati progresivnija etiketa u odnosu na aspiracije drugih mladih koje je istraživanjem obuhvatila „Studija” (Turčilo i sur. 2019). Među drugim kategorijama mladih neformalno političko djelovanje kotira se vrlo nisko.

U istraživanju su se očekivano pokazale i proturječne tendencije. S jedne strane, prosvjedni potencijal koji uobičajeno reflektira političku kulturu, a, s druge, slab intenzitet političkog interesa. Naime, najviše studenata pokazalo je sklonost povremenom interesu za politiku (36,1%), jedna četvrtina (23,8%) nije baš previše zainteresirana za politiku, a jedna petina ispitanih (22,7%) uopće nije zainteresirana za politiku. Izrazit interes za politiku iskazalo je 16% ispitanih studenata, a najčešći način prikupljanja informacija o političkim zbivanjima su masovni mediji: radio, televizija i novine. Nešto više od polovice (53,5%) studenata Sveučilišta i blizu polovice (48,6%) studenata Univerziteta povremeno razgovaraju s prijateljima o politici. Smanjenim interesom za politiku studenti očito iskazuju nezadovoljstvo političkom i socijalnom situacijom u zemlji.

U objašnjavanju intenziteta prosvjednog potencijala studenata također ključnu ulogu ima loša procjena postignuća vlasti u rješavanju konkretnih društvenih i političkih problema. Studenti podupiru demokraciju kao

najbolje rješenje (36%) u odnosu na ponuđene opcije jakog vođe (21,3%) i vojske (24,6%). A kako se demokracija ostvaruje u BiH uopće nije zadovoljno 39%, a ne baš zadovoljno 53% studenata. To pokazuje kritički odnos studenata prema vlasti i njihov demokratski potencijal. Oni imaju kapacitet i može se reći da je riječ o progresivnijoj i kritičnoj skupini mladih, ali im nedostaje angažman. Studenti, kao demokratski potencijal, jedan su od glavnih aktera budućeg razvoja demokratskog društva u BiH kako to zorno pokazuju dobiveni rezultati našeg istraživanja studentske populacije, što ipak ulijeva malo optimizma u bosankohercegovачkom društvu.

LITERATURA

- Almond, Gabriel A. i Sidney Verba. 2000. *Civilna kultura politički stavovi i demokracija u pet zemalja*. Zagreb: Politička kultura.
- Amna, Erick. 2014. "Standby Citizens". *European Science Political Review* 6(2): 261–281. <https://doi.org/10.1017/S175577391300009X>
- Bessant, Judith. 2010. "Mixed Messages: Youth Participation and Democratic Practice". *Australian Journal of Political Science*, Vol. 39 (2): 387–404. <https://doi.org/10.1080/1036114042000238573>
- Berto, Šalaj. 2010. „Socijalno i političko povjerenje u BiH”. *Političke analize*, Vol. 1 (No 4): 11–15.
- Dušanić, Srđan, Siniša Lakić i Vladimir Turjančanin. 2017. *Građansko i političko učešće mladih – psihološki pristup*. Banja Luka: Friedrich Ebert Stiftung.
- Europeanvaluesstudy.eu (2008). European Values Study. <https://europeanvaluesstudy.eu/methodology-data-documentation/previous-surveys-1981-2008/survey-2008/> (Accessed on 11/23/2020).
- Freedomhouse.org (2019). Freedom House. Freedom in The World 2019. Bosnia and Herzegovina. <https://freedomhouse.org/country/bosnia-and-herzegovina/freedom-world/2019> (Accessed on 11/22/2020).
- Grasso, Maria. 2018. „Young People’s Political Participation in Europe Times of Crisis”. In eds. Sarah Pickard and Judith Bessant. *Young People Re-Generating Politics In Times of Crises*. Cham. Palgrave Macmillan: 179–196. doi: 10.1007/978-3-319-58250-4.
- Henjak, Andrija. 2017. "Institutional Trust and Democracy Satisfaction in Croatia: Partisanship- versus Outcome-Driven Evaluations". *Hrvatska i komparativna javna uprava* 17, (3): 43–63. doi: 10.31297/hkju.17.3.1.
- Ilišin, Vlasta. 2014. „Uvod u istraživanje hrvatskih studenata”. U ur. Ilišin, Vlasta. *Sociološki portret hrvatskih studenata*. Zagreb: Znanost i društvo.
- Ilišin, Vlasta. 2015. „Paradoksi demokratskog potencijala suvremene generacije mladih”. U ur. Ilišin Vlasta, Anja Gvozdanović i Dunja Potočnik. *Demokratski*

- potencijal mladih u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo.
- Inglehart, Ronald i Christian Welzel. 2007. *Modernizacija, kulturna promjena i demokracija: Slijed ljudskog razvitka*. Zagreb: Politička kultura.
- Turčilo, Lejla, Amer Osmić, Damir Kapidžić, Sanela Šadić, Jusuf Žiga i Anida Duđić. 2019. *Studija o mladima Bosna i Hercegovina 2018/2019*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- Merkel, Wolfgang. 2011. *Transformacija političkih sustava. Teorije i analize*. Zagreb: Politička misao.
- Mihaljević, Damirka. 2017. „Razvoj političke kulture u Bosni i Hercegovini”. *Pilar: časopis za društvene i humanističke studije*, 12(24): 51–70.
- Mihaljević, Damirka. 2018. „Političko obrazovanje kao odgovor na probleme demokratizacije u Bosni i Hercegovini”. *Politike izgradnje mira u regionu: opterećenja prošlosti i vizije budućnosti*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka 217–229.
- Vujčić, Vladimir. 2001. *Politička kultura demokracije*. Osijek, Zagreb, Split: Panliber.
- Pavlaković, Vjerran i Goran Korov. 2016. *Strategije simbolične izgradnje nacije u državama jugoistočne Europe*. Zagreb: Srednja Europa.
- Putnam, Robert. 2003. *Kako demokraciju učiniti djelotvornom*. Zagreb: Politička kultura.
- Pickard Sarah and Judith Bessant. 2018. „Introduction”. In eds. Sarah Pickard and Judith Bessant. *Young People Re-Generating Politics In Times of Crises*. Cham. Palgrave Macmillan: 1–16. doi: 10.1007/978-3-319-58250-4.
- Transparency International BiH (2019). Indeks percpeicije korupcije: BiH stagnira, paralizovana korupcijom. <https://ti-bih.org/indeks-percepcije-korupcije-bih-stagnira-paralizovana-korupcijom/>(Pristupljeno 19.11. 2020).
- Worldinfigures.com (2018). The Economist. World in Figures. Ranking. <https://worldinfigures.com/rankings/index/177> (Accessed on 11/19/2020).

SUMMARY

DEMOCRATIC POTENTIAL OF STUDENTS FROM UNIVERSITY OF
MOSTAR AND UNIVERSITY OF DŽEMAL BIJEĐIĆ

the topic of this article is the political interest of students, ie how and to what extent students express interest in politics, in political activity in Bosnian and Herzegovinian society. For this purpose, a survey “Students and Politics” was conducted in January and February 2019 on a sample of 371 students from the University of Mostar and University of Džemal Bijedić in Mostar. The obtained quantitative data are presented by frequencies and percentages in the domain of descriptive statistical procedures and the application of the chi-square test. Research was conducted within the theoretical approach of Almond and Ver-

ba expressed through three dimensions of attitudes towards politics, specifically as people's interest in politics and information about political activities; then as attitudes expressing support for different models of democratic political order; and finally as valuing political achievements as respondents' trust in institutions. The results achieved from this research showed that students follow low interest in the politics of young people in BiH, but also have a special democratic potential.

KEYWORDS: democratic potential, youth, political interest, political culture, students.

POSLEDICE COVID-19 EPIDEMIJE NA VISOKO OBRAZOVANJE U SAD¹

Nemanja Džuverović

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

SAŽETAK

Visoko obrazovanje u Sjedinjenim Američkim Državama je po većini kvantitativnih i kvalitativnih pokazatelja najbolje na svetu. Univerziteti u Sjedinjenim Američkim Državama, zajedno sa onima u Ujedinjenom Kraljevstvu, privlače najbolje studente ne samo iz Evrope već širom sveta uključujući najmnogoljudnije zemlje i rastuće ekonomije poput Kine, Indije, Brazila ili Indonezije. Istovremeno, priznati profesori i istraživači mahom rade u Sjedinjenim Američkim Državama, imajući u vidu sjajne uslove za rad i istraživanja. Međutim, snaga američkih univerziteta je istovremeno i njihova slabost u kontekstu COVID-19 epidemije. Većina univerziteta su privatni univerziteti koji u potpunosti zavise od tržišta, donacija, a ponajviše studentskih školarina. Epidemija je zaoštrila problem marketizacije obrazovanja u SAD imajući u vidu da većina studenata preispituje nastavak školovanja u novonastalim uslovima, ekonomske neizvesnosti koju epidemija donosi, kao i nesigurnog tržišta rada. Analizirajući studiju slučaja Nortvestern univerziteta, tekst se bavi ekonomskim i društvenim posledicama koje epidemija ima na visoko obrazovanje u Sjedinjenim Američkim Državama, kao i mogućim načinima njegovog prevladavanja.

KLJUČNE REČI: visoko obrazovanje, SAD, epidemija, COVID 19, Nortvestern, kriza

Kontakt autora:

Nemanja Džuverović, vanredni profesor na Fakultetu političkih nauka, Univerziteta u Beogradu.
E-pošta: nemanja.dzuverovic@fpn.bg.ac.rs

¹ Ranija verzija ovog teksta predstavljena je na konferenciji Udruženja za političke nauke Srbije – Saboru politikologa pod nazivom „Političke posledice pandemije“, održanom 26. i 27. 9. 2020. u Beogradu.

1. UVOD

Visoko obrazovanje u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) uživa ugled da je najbolje na svetu. Da je ovakva tvrdnja utemeljena govori i većina relevantnih podataka o kvalitetu visokog obrazovanja. Po Akademskom rangiranju svetskih univerziteta (tzv. Šangajska lista), u prvih deset univerziteta na svetu čak osam dolaze iz SAD. Ukoliko se pogleda veći uzorak, od prvih 20 univerziteta petnaest dolaze iz ove države (ARWU 2020). Imajući u vidu da Šangajska lista uzima u obzir pretežno kriterijume koji su vezani za naučna istraživanja može se postaviti pitanje da li su univerzitetu u SAD podjednako dobri kada je u pitanju kvalitet nastave. S tim u vezi, Tajms lista svetskih univerziteta, koja se prevashodno bavi kvalitetom nastave, u prvih deset univerziteta ubraja sedam koji dolaze iz SAD, a u prvih dvadeset četrnaest koji dolazi sa severnoameričkog kontinenta (The Times 2020).²

Uspeh američkih univerziteta ne dolazi samo iz kvantitativnih pokazatelja već i usled obimnih sredstava koje najveći univerziteti poseduju u svojim fondacijama (engl. *endowment*). Tako, na primer, Harvard poseduje najveću fondaciju koja iznosi preko 40.000.000.000 američkih dolara. Nakon njega slede Jejl sa 30.000.000.000, Stanford sa 27.000.000.000, Princeton sa 25.000.000.000 dok poslednje mesto u prvih pet drži MIT sa fondacijom nešto većom od 17.000.000.000 američkih dolara (Kowarski 2020). Univerzitet Nortvestern (Northwestern) ima fondaciju u iznosu od 11.000.000.000 američkih dolara (Birenbaum 2020). Koliko su ova sredstva obimna govori i podatak da je godišnji istraživački budžet Harvard univerziteta veći od državnih budžeta za nauku svih država Zapadnog Balkana zajedno.

Snaga univerziteta u SAD se zasniva na njihovoj tržišnoj nadmoći. U Sjedinjenim Američkim Državama obrazovanje je viđeno, pre svega, kao roba koja se može i mora prodati. U savremenom, neoliberalizovanom, akademskom okruženju, ovakav stav posebno dolazi do izražaja, ali i uspeha. U kontekstu visokog obrazovanja u SAD, studenti su viđeni kao kupci koji su uvek u pravu i kojima se mora izaći u susret. Upravo zbog toga obrazovanje se posmatra kao sektor usluga gde zaposleni imaju obrazovnu, ali i tržišnu ulogu. U kontekstu COVID-19 epidemije (u nastavku epidemija) ovakav pristup dolazi u opasnost imajući u vidu negativne posledice koje epidemija ima po ekonomiju ove države. U skladu s tim, tekst se bavi kratkoročnim i dugoročnim posledicama koje epidemija ima po visoko obrazovanje u Sjedinjenim Američkim Državama.

² Na obe liste najviša mesta zauzimaju univerziteti iz tzv. Lige bršljanja (*Ivy League*), koja uključuje Harvard, Jejl (Yale), Princeton (Princeton), Kolumbiju (Columbia), Braun (Brown), Dartmut (Dartmouth), Pensilvaniju (Pennsylvania) i Kornel (Cornell).

Prvi deo rada posvećen je neoliberalnom univerzitetu, tj. uplivu tržišta u obrazovnu sferu. Drugi deo se bavi kratkoročnim posledicama epidemije po visoko obrazovanje u SAD, s tim što se posebno analiziraju ekonomske i društvene posledice. Treći deo analizira dugoročne trendove kada su u pitanju američki univerziteti. Na kraju se izlažu zaključna razmatranja i refleksije.

2. NEOLIBERALNI UNIVERZITET

Neoliberalni tržišni model, sveprisutan u razvijenim zemljama još od osme decenije 20. veka, svoje utemeljenje je postepeno pronalazio i u visokom obrazovanju. Kao i u slučaju ekonomije, akademski neoliberalizam se postepeno širio da bi do početka 21. veka postao globalno prisutan i svojevrsna norma u načinu funkcionisanja univerziteta i visokog obrazovanja. Dolonec i Dolan (Dolonec and Doolan 2013, 328) navode da je u takvom okruženju akademski model oličen u sve manjim izdvajanjima države za obrazovanje i većem oslanjanju na privatne investicije i značajno uvećane školarine. U takvom modelu obrazovanje se vidi kao privatno dobro koje se kupuje kako bi se ostvario napredak pojedinca. Istovremeno, ceo sektor se preoblikuje da naliči korporativnom udruženju uvodeći menadžerske prakse i pozicije na univerzitetima, kvantifikacijom ciljeva koji se moraju postići, redovnim procenama uspeha koji se prevashodno zasnivaju na visini raspoloživih novčanih sredstava, kao i neprestanom insistiranju na proizvodnji znanja koje je prilagođeno potrebama tržišta.

Slično stanovište ima Gupta et al. (2016, 2–3) koji ističu da je neoliberalizacija obrazovanja dovela do prelaska finansiranja od strane države ka samofinansiranju, čime se zamagljuje granica između javnog i privatnog interesa. Takođe, insistira se na aplikativnom znanju gde se mnoge grane nauke vide kao nekorisne i neprilagođene savremenom tržištu rada. Pri tome, zauzima se stav da je zaposlenje jednostavno stvar svojevrsne primene tako stvorenog znanja na radnim mestima koja su idealtipski stvorena za navedenu vrstu posla. Navodi se da dolazi do prekida veza između proizvodnje znanja i upravljanja, pri čemu se pravi hijerarhija u kojoj menadžment zauzima vodeće pozicije i radi kao korporacija stvarajući pri tome kulturu rada koja je u suprotnosti sa vrednostima koje se neguju u akademskom okruženju. Na kraju, ističe se da primena ovakvog modela u obrazovanju dovodi do manjeg izdvajanja za istraživanja pogotovu za društvene i humanističke nauke koje se ne vide kao dovoljno aplikativne. Naglasak se stavlja na privid rada (konferencije, događaji, akademsko umrežavanje), a ne sadržinu koja proizlazi iz čitanja, pisanja i smislenih diskusija. Zajedno, ovakvi procesi dovode do ograničavanja akademskih sloboda u predavanju i istraživanju, ali i društvenih i ekonomskih sloboda studenata, istraživača i predavača koji sada u potpunosti zavise od menadžera.

U svom istraživanju o naučnim konferencijama kao potrošnoj robi, Nicolson (Nicolson 2017, 15) ističe da je neoliberalizacija visokog obrazovanja dovela do promene profesionalne kulture, pri čemu je debata i intelektualna radoznalost ustupila mesto insistiranju na učincima kroz strateško planiranje, indikatore, kontrolu kvaliteta i akademske recenzije. Jedan od najboljih pokazatelja za ovakve navode su gore, spomenute rang liste gde se univerziteti rangiraju na državnom i globalnom nivou po raznim kriterijuma, sve u cilju njihove uporedivosti i kompeticije. Njegovi nalazi ukazuju da akademske konferencije postaju svojevrsno tržište gde rad koji se izlaže postaje instrument za oglašavanje proizvoda. Viđeno na taj način, ljudi koji učestvuju u diskusiji predstavljaju moguće kupce koji mogu imati koristi od ovakvog vida oglašavanja (Nicolson 2017, 49).

Na kraju, trebalo bi istaći i nalaze Džuverovića i Tepšića (2020) koji se bave ulogom neformalnih akademskih veza u balkanskim zemljama u cilju postizanja međunarodnih standarda koji se nameću u reformi visokog obrazovanja. Autori ističu da se neformalne veze koriste kako bi se imitirali standardi koji se zadaju tržišnom reformom univerziteta, pri čemu dolazi do imitacije razvoja zapadnih univerziteta i gde se usvaja forma bez ikakve sadržine usled nepostojanja ekonomskih i društvenih preduslova za tako nešto. Rezultat toga je tržišno orijentisano visoko obrazovanje koje se ne zasniva na visokim standardima već postaje svojevrsni simulakrum zapadnog akademskog sveta.

3. POSLEDICE EPIDEMIJE PO VISOKO OBRAZOVANJE U SAD

EKONOMSKE POSLEDICE

Ekonomске posledice epidemije su svakako najvidljivije kada su u pitanju univerziteti u SAD. Još važnije, imajući u vidu visoku zavisnost od tržišta, one su se ispoljile u ranim fazama izbijanja epidemije.

Američki univerziteti su nedugo po izbijanju epidemije počeli da osećaju smanjenje broja studenata, što je došlo kao posledica zatvaranja velikih delova ekonomije u SAD i naglog skoka nezaposlenosti koje danas iznosi 8,5%, dok je na vrhuncu krize iznosilo čak 15% (U.S. Bureau of Labor Statistics 2020). Ove brojke upoređive su sa onim iz vremena Velike depresije iz treće decenije 20. veka. U ovakvim okolnostima veliki broj roditelja je izgubio posao ili nije mogao više da priušti uzimanje kredita za nastavak školovanja svoje dece³, što je dovelo do smanjenja broja studenata tokom trajanja akademske godine.

3 Većina dece u Sjedinjenim Američkim Državama se školuje uzimanjem bankarskih kredita usled veoma visoke cene školarina.

Pored smanjenja broja studenata, kao posledica epidemije dolazi i do manjeg upisa novih studenata, pogotovu kada su u pitanju osnovne akademske studije. U uslovima velike nesigurnosti, zatvorenih kampusa, studiranja na daljinu i nepovoljne zdravstvene situacije, veliki broj dece se odlučuje da sačeka sa upisom do sledeće akademske godine ili da se upiše na državne univerzitete koji su lošiji po kvalitetu ali su besplatni, što se ispostavlja kao ključni faktor prilikom odluke za upis. Procenjuje se da gubitak američkih univerziteta, usled smanjenog broja novoupisane dece, doseže do 19.000.000.000 dolara u akademskoj 2020/21. (Kim, Krishnan and Rounsaville 2020).

Smanjen broj postojećih i novoupisanih studenata jedna je strana problema. Druga se odnosi na odluku da se pređe na učenje na daljinu usled straha zbog širenja zaraze među studentskom i univerzitetskom populacijom. U tom smislu, prelazak na drugi način predavanja doneo je i znatan finansijski gubitak za američke univerzitete. Razlog za to je struktura školarina koja u sebe uključuje i troškove života, studentske domove, korišćenje sportskih terena i druge nenastavne troškove koje više nije moguće naplaćivati. Primera radi, jedna godina školovanja na Nortwestern univerzitetu iznosi 70.000 američkih dolara od čega 15.000 otpada na troškove života. Prelazak na nastavu na daljinu je samim tim smanjio prihode na ovoj visokoškolskoj ustanovi za preko 20%.

Međutim, verovatno najveći ekonomski gubitak po američke univerzitete predstavlja smanjen broj međunarodnih studenata. Internacionalizovano studentsko (ali i predavačko) okruženje jedna je od glavnih odlika američkih univerziteta. Svake godine u SAD na studiranje dođe prosečno oko 1.100.000 stranih studenata koji tokom svog školovanja potroše 40.000.000.000 dolara (Zhang and Stucka 2020). Od ukupnog broja preko 40% čine studenti koji dolaze iz NR Kine, dok za njima slede studenti iz Indije i Južne Koreje (Bastrikin 2020). Međutim, imajući u vidu porast sinofobije u SAD, koji je neretko podstaknut i od strane najviših vladinih zvaničnika, broj kineskih studenata koji dolazi u SAD na studiranje će biti značajno smanjen u narednim godinama. Porast netrpeljivosti prema kineskim studentima bio je očigledan i u ranim fazama epidemije kada je američka administracija optužila NR Kinu za prikrivanje dokaza, pa čak i veštačko kreiranje COVID-19 (BBC 2020), što je dovelo do napada na ljude koji su poreklom iz NR Kine i Azije širom Sjedinjenih Američkih Država (Cheung, Feng and Deng 2020). Sveukupno, procene su da će zbog posledica epidemije doći do smanjenja broja stranih studenata u SAD za 30–40%, tj. oko 400.000 studenata, što će dovesti do gubitka od 2.400.000.000 dolara u školarinama (Brookings 2020), a ukupno od 15.000.000.000 dolara, kada se uzmu u obzir celokupni troškovi stranih studenata tokom njihovog boravka u SAD (Zhang and Stucka 2020).

Ovakva ekonomska situacija dovodi američke univerzitete u stanje strukturne krize iz koje se ne može izaći kratkotrajnim i brzim rešenjima. Primera radi, Nortvestern univerzitet je u akademskoj 2019/20. doživeo gubitak od 90.000.000 američkih dolara (Morton Schapiro, imejl autoru, 5. avgust 2020), s tim što se slični negativni rezultat očekuje i u narednoj akademskoj godini. Međutim, ovakva negativna ekonomska situacija nije došla izolovano već je izazvala i društvene posledice koje su dodatno ugrozile pozicije visokoobrazovnih institucija u SAD.

DRUŠTVENE POSLEDICE

Epidemija, i sa njom izazvana ekonomska kriza, u SAD ogolila je još jedan problem sa kojim se američko društvo već decenijama suočava, a to je pitanje rasizma i međurasnih odnosa.

COVID-19 epidemija je dovela do zatvaranja ekonomije, ali istovremeno i do zavisnosti celokupne populacije od određenih zanimanja kao što su prodavci, vozači kamiona, dostavljači i svi oni koji omogućavaju nesmetano snabdevanje stanovništva (engl. *Essential workers*). Usled klasne podvojenosti u Sjedinjenim Američkim Državama, većinu radnika iz ovih industrija čine pripadnici Afro-američke i Latino manjinske zajednice. Takav njihov položaj doveo je i do veće ugroženosti od virusa, što je imalo za posledicu znatno višu stopu smrtnosti. U slučaju Afro-američke zajednice, ona je dvostruko veća od stope smrtnosti većinske beličke grupacije (Pilkington 2020). Ovde bi trebalo napomenuti da je struktura zaposlenosti dodatno podstaknuta obrazovnom nejednakošću, pri čemu manjinske zajednice imaju u proseku niži stepen obrazovanja. Takođe, visoka stopa smrtnosti ove dve grupe, objašnjava se i njihovom manjom pokrivenošću zdravstvenom zaštitom koja u SAD nije univerzalna već tržišno orijentisana (Džuverović 2020).

Nejednaka rasna izloženost posledicama epidemije izvedena je do krajnjih granica policijskom brutalnošću prema pripadnicima Afro-američke zajednice i ubistvom Džordža Flojda, što je oživelo pokret Crni životi (engl. *Black Lives Matters*, u nastavku BLM) tokom trajanja epidemije i organizovanja serije protesta protiv policijske brutalnosti.

Pokret BLM posebno je aktivan među studentskom populacijom imajući u vidu da njegove pripadnike čine mahom mladi obrazovani ljudi. Milenijalci (deca rođena tokom osme decenije 20. veka) i Generacija X (deca rođena tokom devete decenije 20. veka) imaju znatno drugačije tumačenje istorije od svojih roditelja (engl. *babyboomers*) i spremni su da se suoče sa alternativnom istorijom Sjedinjenih Američkih Država koja je ispunjena problemima robovlasništva, eksploatacije, nejednakosti i rasne marginalizacije (Zinn 1980; Ross 2020). Upravo zbog toga, aktivnosti pokreta su se posebno osetile unutar univerziteta i kampusa.

Svojim aktivnostima pokret BLM pokazao je da je, kao i u svakodnevnom životu, policijska⁴ brutalnost na kampusima usmerena pre svega prema pripadnicima Afro-američke zajednice koji u pojedinim slučajevima, kao što je Univerzitet u Čikagu, bivaju meta u 90% slučajeva (Newman 2016). To je podstaklo niz zahteva upućenih prema univerzitetima koji su, usled novonastale situacije i društvenog pritiska, bili primorani da, i pored pogoršane ekonomske situacije, odvoje značajna sredstva za pitanja rasne jednakosti i veće inkluzije pripadnika manjinskih zajednica. U slučaju Nortvestern univerziteta, administracija se odlučila da kao odgovor na BLM proteste odvoji dodatnih 1.500.000 dolara za unapređivanje društvene pravde i rasne jednakosti u Evanstonu (predgrađu Čikaga gde se nalazi kampus Univerziteta), da uloži 500.000 dolara u projekte saradnje sa lokalnim manjinskim zajednicama, kao i da intenzivira infrastrukturne projekte poput Crne kuće (engl. *The Black House*), čija svrha se tiče poboljšanja položaja manjinskih zajednica unutar samog Univerziteta (Morton Schapiro, imejl autoru, 14. jun 2020).

4. PERSPEKTIVE VISOKOG OBRAZOVANJA U SAD

Imajući u vidu sve prethodno navedeno, jasno je da dugoročna perspektiva visokog obrazovanja u Sjedinjenim Američkim Državama deluje neizvesno, najblaže rečeno. Uticaj epidemije će imati dugoročne negativne posledice, s tim što određeni aspekti, poput povećanog društvenog aktivizma, mogu dovesti i do određenih pozitivnih promena.

Kada je reč o negativnim posledicama tu svakako najvažnije mesto zauzima pitanje manjeg izdvajanja za obrazovanje. Kriza utiče na univerzitate na takav način da ponovo vraća pitanje strogih mera štednje koje su bile na snazi tokom ekonomske krize između 2008. i 2010. godine. Takve mere će neupitno dovesti do manje izdvajanja za školarine za nadarene studente ili one koji su u slabijoj materijalnoj situaciji. Nortvestern univerzitet je tokom trajanja krize odvojio 1.500.000 dolara za hitne potrebe ugroženih studenata, ali takve odluke su bile kratkoročne i ne mogu se ponovo očekivati u budućnosti, pogotovu ne u kontekstu tržišnog obrazovanja kakvo je u Sjedinjenim Američkim Državama. Pogoršana epidemiološka situacija u ovom zemlji, zajedno sa već objašnjenim porastom netrpeljivosti prema određenim etničkim grupama, učiniće američko visoko obrazovanje manje internacionalizovanim i posledično manje multikulturalnim. Sve zajedno dovodi do smanjenog kvaliteta obrazovanja gde se upisni kriterijumi snižavaju kako bi se privukao veći broj studenata. Neke naznake

4 Univerziteti u Sjedinjenim Američkim Državama imaju sopstvenu policiju (engl. *university police*) koja se stara o sprovođenju reda u kampusima i drugim prostorijama u vlasništvu univerziteta.

toga su već vidljive, kao što je promena načina ocenjivanja (prisutno i na Nortvestern univerzitetu) iz skaliranog u položio/nije položio.

Posledice će osetiti i predavači i drugo akademsko osoblje. Nekoliko puta spomenute mere štednje primoraće univerzitete da smanje broj akademskog osoblja, kao i da nude lošije uslove rada poput kratkotrajnih ugovora o radu ili nižu cenu rada. Navedeno se već dešava na Nortvestern univerzitetu gde je 187 ljudi dobrovoljno napustilo posao a 87 otpušteno kao posledica epidemije i smanjenih univerzitetskih prihoda (Morton Schapiro, imejl autoru, 5. avgust 2020). Pored toga, Univerzitet je odlučio da ne doprinosi više penzionom fondu zaposlenih, da zaustavi nova zaposlenja i da smanji plate akademskog menadžmenta. Slične mere se mogu očekivati i u budućnosti s tim da će njihov obim zavisiti od stanja na tržištu i posledica epidemije.

Dugoročno, može se očekivati da se u Sjedinjenim Američkim Državama smanji broj visokoškolskih institucija. Ozbiljnost krize je takva da mnoge manje škole (engl. *Liberal Arts Colleges*) neće biti u mogućnosti da se izbore sa finansijskim problemima. To je već sada evidentno jer su pojedine škole i univerziteti već zatvoreni ili je najavljeno njihovo zatvaranje. Po sprovedenim istraživanjima čak 345 visokoškolskih ustanova je u opasnosti od zatvaranja, što je za 110 više u odnosu na vreme pre epidemije (Fernandes 2020).

S tim u vezi je i povećanje nejednakosti u visokom obrazovanju. Sa zatvaranjem manjih škola smanjiće se mogućnosti za upis dece sa lošijim prosekom ili one koje imaju slabiji materijalni položaj. Imajući u vidu da je glavni način izlaska iz krize putem školarina elitni univerziteti će upisivati privilegovanu decu koja mogu da plate punu cenu školarina čime će se zatvoriti pristup onima koji zavise od finansijske pomoći (Hess 2020). Nažalost, to se ponajviše odnosi na pripadnike Afro-američke zajednice, a pogotovu ženski deo ove populacije.

Na kraju, treba istaći da će epidemija uticati i na sama istraživanja. Usled straha od zaražavanja, kao i mogućih troškova osiguranja i lečenja etički odbori univerziteta davaće sve manje saglasnosti za terenska istraživanja tamo gde je visoka stopa obolelih od COVID-19. To se odnosi na same Sjedinjene Američke Države, ali i za istraživanja koja se sprovode u drugim delovima sveta. Ovakav trend može samo negativno uticati na kvalitet istraživanja koja se budu sprovodila u budućnosti.

S druge strane, čini se da epidemija može imati i pozitivne, nenaeravane, posledice po visoko obrazovanje u SAD, iako u ograničenom obimu. Ono se odnosi na pitanja društvene i rasne marginalizacije koja se, nakon svega što se desilo, ne mogu više zanemarivati. Univerziteti poput Nortvesterna već su počeli da donose odluke koje su odgovor na zahteve pokreta BLM i koje se tiču većeg broja zaposlenih iz redova Afro-američke,

Latino i zajednice starosedelaca, kao i veći broj pripadnika ovih zajednica na rukovodećim mestima. Nortvestern je već imenovao potpredsednicu za jednakost koja dolazi iz Afro-američke zajednice, što su uradili i neki drugi univerziteti. S tim u vezi je i ispisivanje nove istorije univerziteta gde se naglasak stavlja na izučavanje robovlasništva, represije i izrabljivanja manjinskih zajednica što je, nažalost, zajednička karakteristika većine vodećih univerziteta u Sjedinjenim Američkim Državama imajući u vidu vreme kada su nastajali. Rušenje ili skidanje spomenika posvećenih važnim ličnostima Konfederacije na Univerzitetima Misisipi, Florida, Kentaki, Portland ili Oregon pokazatelj su koliko je ovo pitanje dobilo na važnosti u kontekstu epidemije kada se pokazuje da su pripadnici manjinskih zajednica ponovo najviše ugroženi usled njihovog neravnopravnog položaja.

5. ZAKLJUČAK

Visoko obrazovanje u Sjedinjenim Američkim Državama ozbiljno je pogođeno posledicama epidemije COVID-19. Kao što je epidemija najviše pogođila ovu zemlju usled nepostojanja univerzalnog zdravstvenog osiguranja, tako je i najviše uticala na visokoobrazovni sektor koji je u potpunosti zavistan od tržišta. Kao što je neoliberalni model doneo prednost američkim univerzitetima u odnosu na evropske (i druge regione), tako se i sada pokazuje kao njihov glavni nedostatak.

Dugoročno gledano, negativni uticaji daleko prevazilaze pozitivne promene kada su u pitanju univerziteti u SAD. Posledice epidemije, zajedno sa visokim stopama nejednakosti i zavisnosti od tržišta presudno će uticati na budućnost univerziteta. Uzeto zajedno, ovi procesi će dovesti do toga da visoko obrazovanje u ovom delu sveta bude manje internacionalizovano i manje podvrgnuto uticajima koji su dolazili iz različitih delova sveta i stvarali multikulturnu akademsku zajednicu. Istovremeno, kriza će ograničiti, već limitiran, pristup univerzitetima onima koji isti ne mogu da priušte, čime će obrazovanje ponovo postati privilegija bogatih.

Negativne tendencije navedene u ovom radu svakako ne mogu kratkotrajno uticati na promenu globalne slike gde bi primat američkih univerziteta bio zamenjen evropskim ili univerzitetima iz Azije. Međutim, dugoročno, ovakvi trendovi, ukoliko opstanu, mogu ozbiljno dovesti u pitanje tvrdnje da je američko univerzitetsko obrazovanje dominantno u globalnim razmerama.

LITERATURA

- ARWU. 2020. "Academic Ranking of World Universities". Available from: <http://www.shanghairanking.com/ARWU2020.html>
- BBC. 2020. "Trump Stands by China Lab Origin Theory for Virus". Available from: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-52496098>
- Birenbaum, Garry. 2020. "Endowments: What Are They Good For?" Available from: <https://dailynorthwestern.com/2020/06/14/campus/endowments-what-are-they-good-for/>
- Cheung, Helier, Zhaoyin Feng and Boer Deng. 2020. "What Attacks on Asians Reveal about American Identity". Available from: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-52714804>
- Dolonec, Danijela and Karin, Doolan. 2013. "Reclaiming the Role of Higher Education in Croatia: Dominant and Oppositional Framings". In eds. Pavel Zgaga, Ulrich Teichler and John Brennan. *The Globalisation Challenge for European Higher Education: Convergence and Diversity, Centres and Peripheries*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Džuverović, Nemanja, and Goran Tepšić. 2020. "Neoliberal Co-Optation, Power Relations and Informality in the Balkan International Relations Profession". *International Relations*, 34 (1): 84–104. doi.org/10.1177/0047117819897303
- Džuverović, Nemanja. 2020. „Lečenje u vreme epidemije”. Dostupno preko: <https://americki-izbori.rs/lečenje-u-vreme-epidemije/>
- Bastrikin, Andrej. 2020. "International Student Enrollment Statistics". Available from: <https://educationdata.org/international-student-enrollment-statistics>
- Fernandes, Deirdre. 2020. "Amid Coronavirus Pandemic, a Growing List of Colleges in Financial Peril". Available from: <https://www.bostonglobe.com/2020/05/08/metro/amid-pandemic-growing-list-colleges-financial-peril/>
- Gupta, Suman, Jernej Habjan, and Hrvoje Tutek. 2016. "Academia and the Production of Unemployment". In eds. Suman Gupta, Jernej Habjan, and Hrvoje Tutek. *Academic Labour, Academic Labour, Unemployment and Global Higher Education*. London: Palgrave Macmillan.
- Hess, Abigail. 2020. "7 Ways the Coronavirus Pandemic Could Change College this Fall and Forever". Available from: <https://www.cnbc.com/2020/06/19/7-ways-coronavirus-pandemic-may-change-college-this-fall-and-forever.html>
- Kim, Hayoung, Charag Krishnan, Jonathan Lawand and Ted Rounsaville. 2020. "COVID-19 and US Higher Education Enrollment: Preparing Leaders for Fall". Available from: <https://www.mckinsey.com/industries/public-and-social-sector/our-insights/covid-19-and-us-higher-education-enrollment-preparing-leaders-for-fall>

- Kowarski, Illana. 2020. "10 Universities with the Biggest Endowments". Available from: <https://www.usnews.com/education/best-colleges/the-short-list-college/articles/10-universities-with-the-biggest-endowments>
- Newman, Jonah. 2016. "New Data Supports Old Accusations of Racial Profiling by University of Chicago Police Department". Available from: <https://www.chicagoreporter.com/new-data-supports-old-accusations-of-racial-profiling-by-university-of-chicago-police-department/>
- Nicolson, Donald. 2017. *Academic Conferences as Neoliberal Commodities*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Pillington, Ed. 2020. "Covid-19 Death Rate Among African Americans and Latinos Rising Sharply". Available from: <https://www.theguardian.com/world/2020/sep/08/covid-19-death-rate-african-americans-and-latinos-rising-sharply>
- Ross, Kihana Miraya. 2020. "Call it What it is: Anti-Blackness". Available from: <https://www.nytimes.com/2020/06/04/opinion/george-floyd-anti-blackness.html>
- The Times Higher Education. 2020. "World University Rankings 2020". Available from: https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2020/world-ranking#!/page/0/length/25/sort_by/rank/sort_order/asc/cols/stats
- US Bureau of Labor Statistics. 2020. "Civilian Unemployment Rate". Available from: <https://www.bls.gov/charts/employment-situation/civilian-unemployment-rate.htm>
- Zhang, Dianand and Mike Stucka. 2020. "COVID-19, Visas, Trump: International Students Turning Away from US Colleges for Lots of Reasons". Available from: <https://www.usatoday.com/story/news/education/2020/08/19/covid-college-fall-semester-2020-international-student-visa-donald-trump/5585675002/>
- Zinn, Howard. 1980. *A People's History of the United States*. New York: Harper Collins.

SUMMARY

THE IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC ON HIGHER EDUCATION IN THE US

Higher education in the United States is the best in the world according to most quantitative and qualitative indicators. Universities in the United States, along with those in the United Kingdom, attract the best students not only from Europe but around the world, including the most populous countries and growing economies such as China, India, Brazil or Indonesia. At the same time, renowned professors and researchers mostly work in the United States, given the excellent working and research conditions. However, the strength of American universities is, at the same time, their weakness in the context of the

COVID-19 epidemic. Most universities are private universities that depend entirely on the market, donations, and mostly student tuition. The epidemic has exacerbated the problem of marketing education in the United States, bearing in mind that most students are reconsidering the continuation of schooling due to economic uncertainty that the epidemic brings and uncertain labour market. Focusing on the case study of Northwestern University, the text is analyzing the economic and social consequences of the epidemic on higher education in the United States, as well as possible ways to overcome it.

KEYWORDS: higher education, USA, pandemic, COVID-19, Northwestern, crisis.

REALIZACIJA ROUSSEAUOVOG (DEMOKRATSKOG) REPUBLIKANIZMA U POLITIČKOM PORETKU (DEMOKRATSKE) REPUBLIKE KORZIKE (1755–1769)?

Damjan Stanić

Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

SAŽETAK

Cilj ovog rada je prikazati temeljne značajke Rousseauova republikanizma, kao i njegove specifičnosti, posebno u kontekstu trajnih napetosti između republikanizma i demokracije u Rousseauovoj misli. Rad će pokušati odgovoriti na pitanje može li se Rousseauovo učenje nazvati demokratskim republikanizmom komparirajući neke od glavnih elemenata njegove političko-teorijske misli sa stvarnim političko ustavnopravnim elementima republikanizma na Korzici unutar nekoliko različitih političkih sustava i državnopravnih poredaka u 18. stoljeću. Rad će analizirati ponajprije Rousseauov *Nacrt ustava za Korziku* u nastojanju da se dođe do odgovora koliko je republika Korzika Pasqualea Paolija (1755–1769), zapravo, bila u skladu s Rousseauovim idejama i radi li se o svojevrsnom ozbiljenju Rousseauove političke teorije unutar jednog stvarnog političkog poretka Europe 18. stoljeća. Zbog toga će se razmotriti povijesni kontekst nastanka (demokratske) republike Korzike 1755. godine i prikazati njezin politički sustav komparirajući ga s osnovnim teorijskim pretpostavkama Rousseauovog republikanizma. Također, značajan dio rada bit će posvećen Pasqualeu Paoliju kao središnjoj figuri korzikanskog (demokratskog) republikanizma, te će se pokušati usporediti Paolija i Rousseaua, njihove republikanske ideje i vizije političkog poretka.

KLJUČNE RIJEČI: Jean-Jacques Rousseau, Korzika, Nacrt ustava za Korziku, Pasquale Paoli, republikanizam

Kontakt autora:

Damjan Stanić, student na Fakultetu političkih znanosti, Sveučilišta u Zagrebu.
E-mail adresa: stanic.damjan@gmail.com

UVOD

Republikanska tradicija političke misli jedan je od najplodonosnijih, ali i najraznovrsnijih smjerova bogate povijesti političkih ideja s brojnim, vrlo istaknutim, predstavnicima. Jedan od njih svakako je i ženevski teoretičar Jean-Jacques Rousseau. Rousseau je političku teoriju gradio naslanjajući se na (i nadograđujući) Montesquieua i, pogotovo, Machiavellija, što onima koji Machiavellija nisu čitali i proučavali, nego su o njemu donijeli određene zaključke temeljem pogrešnih i površnih – a takve nisu rijetke – interpretacija firentinskog teoretičara, može zvučati prilično čudno, ali je, zapravo, potpuno prirodno s obzirom na to da obojica pripadaju republikanskoj tradiciji političke teorije. Rousseau je, u stvari, što se vidi u brojnim njegovim djelima, jedan od većih Machiavellijevih apogeta jer je on, po njemu, neizmerno doprinio razvoju republikanskih ideja, ali je kroz povijest imao „samo površne i korumpirane čitatelje” (Lalović 2012, 78). U ovom se radu upravo republikanski aspekt Rousseauovog stvaralaštva stavlja u prvi plan u nastojanju da se prikaže što Rousseauov republikanizam podrazumijeva, te se raspravlja koliko je on uopće kompatibilan s demokratskim uređenjem države.

Glavnina rada odnosi se na komparaciju Rousseauovih republikanskih ideala sa stvarnim političkim poretom (demokratske) republike Korzike, osnovane 1755. godine, pri čemu će se nastojati prezentirati do koje mjere je moguće to dvoje poistovjetiti. U fokusu će također biti Pasquale Paoli, idejni začetnik korzikanskog republikanskog (i demokratskog) projekta neovisnosti (od Genove), te njihov general (glavna osoba izvršne vlasti). Puno je radova napisano o tome na koji način je Paolijeva vladavina bila utemeljena na Montesquieuovim teorijskim postavkama, s obzirom na brojne izvore u kojima Paoli osobno piše o Montesquieuovom utjecaju i utisku koji je na njega ostavila Francuzova filozofija (Carrington 1973, 483). Ipak, ovaj će rad pokušati dovesti u pitanje takve teze i nastojati dokazati da su Paoli i Rousseau imali puno više dodirnih točaka negoli je korzikanski lider to imao s Montesquieom, ne dovodeći pritom u pitanje bitan utjecaj Montesquieuova *Duha zakona* na sadržaj ustava Korzike iz 1755. godine (tzv. Paolijev ustav), kao i na Rousseauovu političku teoriju koja je dobrim dijelom inspirirana tim političko-teoretskim literarnim remek djelom francuskog teoretičara.

Zbog mogućnosti bolje kontekstualizacije cjelokupne problematike prvi će dio rada, nakon uvodnih razmatranja o temeljnim postavkama Rousseauove političke teorije s naglaskom na republikanizam, biti usmjeren na predstavljanje povijesnog konteksta koji je prethodio nastanku (demokratske) republike Korzike 1755. godine, te analizi političkog sustava i ustava spomenute republike uz naglasak na vladu Pasqualea Paolija. Prikazat će se odnos izvršne i zakonodavne vlasti na Korzici

u tom razdoblju, te će biti govora o položaju sudbene vlasti, pri čemu će se nastojati ustanoviti do koje mjere je tu uopće moguće govoriti o zasebnoj grani vlasti, a koliko, zapravo, samo o dijelu izvršne vlasti. Drugi dio rada fokusirat će se na analizu Rousseauovog *Nacrta ustava za Korziku* i njegovog cjelokupnog projekta koji je zamislio za tu mediteransku otočnu republiku. Glavni cilj rada je dokazati koliko se korzikanski poredak od 1755. do 1769. godine približio Rousseauovim republikanskim idealima diskutirajući pritom o nekim od temeljnih Rousseauovih pretpostavki poput odbacivanja ideje predstavnštva, te načinu formulacije općenite volje i prikazujući ih u prostorno-vremenskom kontekstu. Nužno će biti u tom dijelu rada odvojiti (ali ne potpuno i zasigurno ne uvijek) Rousseauovu teoriju od njegovog poimanja zbiljnosti, u čemu će dosta pomoći komparacija rane faze njegova političkog mišljenja nasuprot zreloj kako bi se jasno vidjelo što se to točno kod Rousseaua promijenilo, a što je ostalo identično i postojano u njegovim promišljanjima, neovisno o protoku vremena.

TEMELJNE KARAKTERISTIKE ROUSSEAUOVOG (DEMOKRATSKOG) REPUBLIKANIZMA

Rousseauova je politička teorija pokušaj usuglašavanja Hobbesovog kontraktualizma i Machiavellijevog republikanizma (Molnar 2012, 12). Naizgled se radi o potpuno nepomirljivim pozicijama unutar političke teorije, ali Rousseauovo specifično shvaćanje tih pozicija dovodi nas do toga da, zapravo, nastaje jedna, vrlo radikalna, ali potpuno logična i spojiva politička teorija kontraktualnog republikanizma narodne suverenosti. No, kako bi se bolje shvatila Rousseauova teorija potrebno je njezine glavne segmente (Rousseauova teorija društvenog ugovora, općenita volja i volja svih, kritika teorije predstavnštva, vladavina zakona, te poimanje slobode) raščlaniti i prikazati zasebno kako bi se oni u konačnici mogli posložiti u jednu koherentnu i pregledniju cjelinu.

Najpoznatiji predstavnik tradicije društvenog ugovora svakako je Thomas Hobbes čiji je *Levijatan* u određenom smislu postavio temelje čitavoj tradiciji. Rousseau svoju teoriju društvenog ugovora stvara nadograđujući, ali i kritizirajući upravo Hobbesa koji, prema njemu, potpuno pogrešno shvaća neke važne aspekte konstituiranja građanskog društva. I dok kod Hobbesa postoji samo jedan društveni ugovor/sporazum, Rousseau radi distinkciju između društvenog ugovora/sporazuma (ugovor/sporazum o udruživanju) i ugovora/sporazuma o obliku vladavine (ugovor/sporazum o pokoravanju), te se prema njemu građansko društvo konstituira dobrovoljnim udruživanjem naroda, s jedne, i pojedinaca, s druge strane, a ne sporazumom svih pojedinaca sa svim pojedincima, što je bila Hobbesova formulacija (Derathé 2018, 191; Lalović 2006, 128). Rousseau pritom odbacuje teoriju dvostrukog kontraktualizma jer za njega uspo-

stavljanje vlade nije ugovor. Jedini ugovor/sporazum koji postoji jest onaj o udruživanju (Derathé 2018, 190; Lalović 2006, 129). S obzirom na to da je sporazum o udruživanju za Rousseaua u potpunosti dobrovoljan čin, svaki čovjek može odbiti udružiti se u građansku zajednicu. Takav postupak pojedinaca, pritom, ne poništava društveni ugovor, već se jednostavno ti pojedinci, koji nisu pristali zajedno s ostalima sudjelovati u konstituiranju građanskog društva, ne ubrajaju u građanstvo. Činjenica da netko prebiva na određenom teritoriju, za Rousseaua znači da ta osoba prihvaća društveni ugovor te da se svjesno podvrgava suverenosti naroda kojoj i sama pripada (Lalović 2006, 131).

Rousseau razlikuje općenitu volju (*volonté générale*) od volje svih (*volonté de tous*). Općenita volja je volja suverenog naroda kao cjeline, dok je volja svih samo zbroj partikularnih volja pojedinaca, koji ne daje uvijek općenitu volju. Cijeli narod mora uvijek odlučivati o cijelom narodu, a kada narod to čini u svojstvu suverena tada je to općenita volja koja nikad nije nepravedna jer nitko ne može biti nepravedan prema samome sebi (Lalović 2006, 140, 145–146, 154–155). Kako bi odluka općenite volje bila ispravna nije nužno da ona bude jednoglasna, ali zato se apsolutno svi glasovi moraju uračunati (Lalović 2006, 140). U slučaju da se pokaže da je nečija partikularna volja bila u suprotnosti s onim što se ispostavilo u konačnici kao općenita volja, to ne znači ništa drugo negoli da je ta osoba pogriješila i da ono za što je smatrala da je općenita volja to, u stvari, nije jer da je prevagnula partikularna volja tog pojedinca, tada bi taj pojedinac učinio nešto što, zapravo, ne želi te upravo tada ne bi „bio slobodan” (Rousseau 2012, 93). Općenita volja je, zapravo, „zbroj velikog broja malih razlika”, jer ukoliko bi u društvu postojao „mali broj velikih razlika”, prema Rousseauu, ne bi mogla nastati općenita volja (Lalović 2006, 172). S obzirom na to da odluke (zakoni) izglasane malom većinom ne mogu biti izraz općenite volje, Rousseau je stava da općenita volja mora ujedno biti i volja svih (Derathé 2018, 200). Ipak, volja svih nije uvijek jednaka općenitoj volji jer općenita volja nastaje onda kad narod manifestira vlastitu volju u svojstvu suverena, ali iako je suveren za Rousseaua jedino narod, treba istaknuti da narod nije uvijek isključivo suveren. Drugim riječima, volja naroda je volja svih u svakom pojedinom slučaju, ali, samo onda kad se radi o volji naroda kao suverena možemo govoriti o tome da je došlo do poistovjećivanja volje svih i općenite volje (Lalović 2006, 154). Općenita je volja, stoga, izraz volje (svih) građana u zakonodavnom postupku (Lalović 2002, 61).

Općenita je volja za Rousseaua nedjeljiva i nepredstavljiva jer je to volja cijelog naroda kao jedinog suverena (Lalović 2006, 140). Iz toga proizlazi Rousseauova kritika teorije predstavnništva Thomasa Hobbesa, ali i ostalih teoretičara koji pripadaju toj tradiciji. To je nešto što su mu kasnije liberalni autori i oni koji su pripadali tradiciji liberalizma neizmjenjivo zamjerali

nazivajući ga čak pobornikom i zagovornikom despotije i tiranije (Sunajko 2014, 42). Čovjekova volja nije prenosiva te ona mora i nakon što se sporazumno stvori „kolektivno tijelo suverena” ostati njegova osobna volja jednako kao i prije negoli je sklopljen društveni ugovor (Sunajko 2014, 45). Taj kontinuitet volje moguć je jedino ukoliko se ne pravi razlika između predstavnika i predstavljenih, te iz tog razloga Rousseau zazire od predstavničkih tijela o kojima ima izrazito negativno mišljenje. Za Engleze je Rousseau, naime, tvrdio da imaju samo privid slobode u vidu parlamenta kao svojeg zakonodavnog predstavničkog tijela, ali da u stvarnosti nisu ništa slobodniji od robova (Douglass 2013, 735; Sunajko 2014, 45). Rousseau je prema predstavništvu, izuzev svojih teorijskih i moralnih postulata, skeptičan i zbog, za njega, groznih povijesnih iskustava staleško-korporativnog predstavništva u doba feudalne vladavine koja je, po njemu, preddržavno izopačeno prirodno stanje (Lalović 2006, 184–185).¹

Način na koji Rousseau doživljava vladavinu zakona u svakom slučaju spada među najvažnije aspekte njegovog republikanizma, s obzirom na to da on republikama zove sve države u kojima vlada zakon, no o tome će više riječi biti u nastavku rada (Lalović 2006, 105, 143). Za Rousseaua je neizmerno bitna tzv. dvostruka općenitost zakona koja je, prema njemu, potpuno zanemarivana u svim prethodnim definicijama zakona. Zakoni, naime, moraju biti iskazani u tome da bude uračunata volja svih članova suverena, tj. naroda, ali i predmet o kojem se zakonom odlučuje mora također biti općenit, odnosno on se ne može odnositi na konkretne pojedince, već cijeli narod mora odlučivati o narodu u njegovoj cijelosti² (Lalović 2006, 140). Svako glasanje o prijedlogu nekog zakona nije, zapravo, izjašnjavanje o odobravanju tog prijedloga, već se od naroda traži da se izjasni je li taj prijedlog zakona u skladu s općenitom voljom

1 Rousseauova politička misao nije, ipak, u potpunosti protivna teoriji političkog predstavništva. Naime, Rousseau se nimalo ne protivi predstavništvu u vladi, koja za njega nije, kao što je u današnje doba slučaj, isključivo izvršna vlast, već je, dapače, nositelj i zakonodavne vlasti. Naime, Rousseau kad koristi termin *Gouvernement* ne misli na vladu onako kako ju danas shvaćamo i kako, zapravo, riječ *Gouvernement* prevodimo s francuskog jezika, već misli na ono što bi u modernom i suvremenom smislu bila država. Iz toga proizlazi da Rousseau pod *Gouvernement* misli i na izvršnu, ali i na zakonodavnu vlast te je, samim time, moguće izvući zaključak da Rousseau, s obzirom na to da nije protivan predstavništvu u *Gouvernement*, nema ništa protiv predstavništva u zakonodavnoj vlasti. Ipak, ono u čemu je Rousseau nepokolebljiv jest pitanje suverenosti, te njega grozi mogućnost da suverenost bude isključivo u rukama predstavničkog tijela, odakle proizlazi i famozna Rousseauova kritika Engleza i njihovog političkog sustava koja se odnosi na činjenicu da je njihov parlament, kao apsolutni suveren, potpuno nezavisan od birača i njihove volje. Detaljnije je o toj Rousseauovoj ambivalentnosti prema pojmu predstavništva u svojoj knjizi *Mogućnosti političkoga* pisao Dragutin Lalović (2006: 182–187).

2 Zakon, primjerice, može propisati da se svako kazneno djelo ubojstva kazni zatvorskom kaznom u trajanju od 5 godina, ali se zakon ne može odnositi isključivo na jednu konkretnu osobu. Zakon jednako vrijedi (i mora vrijediti) za sve članove zajednice.

ili nije (Lalović 2006, 167). Rousseau razlikuje ustavno od redovnog zakonodavstva. U fazi ustavnog zakonodavstva mora postojati Zakonodavac,³ savjestan i moralan čovjek, koji će predložiti ustav kojeg potom narod kao suveren mora potvrditi (Lalović 2006, 137). Važno je napomenuti da Zakonodavac ne smije obnašati nikakvu vlast unutar republike, niti imati bilo kakve zakonodavne ovlasti (unutar redovnog zakonodavstva), već on isključivo vlastitim lukavstvom u funkciji narodnog odgojitelja omogućuje preobrazbu prirodnog čovjeka u građanina nudeći, u fazi ustavnog zakonodavstva, najbolji mogući prijedlog ustava kojeg narod kao suveren slobodnim glasanjem potom potvrđuje (Lalović 2006, 136–138).

Jedna od najpoznatijih Rousseauovih formulacija je da će svatko tko se ne pokori općenitoj volji „biti prinuđen biti slobodan” (Rousseau 2012, 23). Iz te je formulacije moguće dobiti potpuno krivi utisak o Rousseauu i njegovom poimanju slobode. Naime, takva jezična konstrukcija ne znači ništa drugo negoli da svi ljudi potpuno slobodno pristaju zajedno s drugima ući u građansko društvo i (samo)podvrgnuti se općenitoj volji jer je to ujedno i njihova vlastita volja koja se izražava u obliku zakona. Onaj koji se odbija pokoriti zakonima koje sam donosi kao dio suverena tim činom ukida vlastitu slobodu, te ga zato ostatak suverena (naroda) treba prisiliti da poštuje iste one zakone koje je donio kako bi realizirao vlastitu slobodu (Lalović 2006, 126–127).

POVIJESNI KONTEKST NASTANKA (DEMOKRATSKE) REPUBLIKE KORZIKE 1755. GODINE

Povijest Korzike, četvrtog po veličini mediteranskog otoka,⁴ prožeta je neizmjernom dinamikom političko-društvenih zbivanja. Korzika je bila jedna od zaostalijih provincija Rimskog carstva koju su nakon raspada Zapadnog Rimskog carstva osvojili prvo Vandali, a potom i Ostrogoti. Nakon dugog razdoblja političke nestabilnosti, unutar kojeg je Korzikom vladala Kraljevina Lombardija, a kasnije i republika Pisa, Korzika 1284. godine (*de iure*)⁵ potpada pod vlast Genove koja će se tamo zadržati vrlo dugo (Aleksееva 2018, 37). Za Korzikanca je nekoliko povijesnih trenutaka od neizmjernog značaja, a jedan od njih je zasigurno revolucija iz 1729. godine kojom su stanovnici otoka htjeli postići neovisnost od republike Genove, te su uspostavili *de facto* vlast na određenim dijelovima otoka (prvenstveno u brdovitoj unutrašnjosti otoka jer su Đenovezi bili primarno

3 Kasnije u radu pokušat će se odgovoriti na pitanje je li Pasquale Paoli taj Zakonodavac u slučaju Korzike.

4 Iza Sicilije, Sardinije i Cipra.

5 U raznim je izvorima moguće pronaći podatke da Đenovezi do tek negdje 1500. godine nisu uspostavili *de facto* vlast nad Korzikom (Kingston 2010, 9).

pomorski orijentirani). Revoluciju su predvodili korzikanski izvršnici među kojima se kao lider ponajviše istaknuo Giacinto Paoli,⁶ otac Pasqualea Paolija, kasnije ustavnog tvorca republike Korzike 1755. godine (Cini 2013, 267).

Razdoblje od 1729. do 1755. godine na Korzici označava povijesni moment najveće korzikanske borbe za neovisnost koju je obilježio dugački i mukotrpan rat protiv Genove. Ta *de facto* vladavina koju su Korzikanci uspostavili u tom periodu bila je iznenađujuće demokratski nastrojena sa snažnim uporištem u korzikanskom običajnom pravu komunitarnog karaktera (Cini 2013, 270). Moguće je pronaći u raznim izvorima stavove brojnih teoretičara tog razdoblja o tome da je korzikanski ustavnopravni poredak (iako Korzika sve do 1755. godine nije imala jedinstveni kodificirani ustav) bio jedan od najdemokratskijih europskih sustava prve polovice 18. stoljeća (Cini 2013, 270; Tandori 2002, 29). Paoliju starijem je uzor bio Montesquieuov *Duh zakona* kojeg je nastojao preuzeti, prilagođavajući ga, naravno, specifičnim uvjetima Korzike tog vremena (Cini 2013, 270). Vjerojatno najzanimljiviji i najzabavniji trenutak korzikanske povijesti u njihovoj borbi za neovisnost od Genove se dogodio 1736. godine kad je na Korziku stigao Theodor von Neuhoff, njemački avanturist i bogati plemić, koji je obećao liderima korzikanskog pokreta za neovisnost od Genove da će materijalno pomoći njihovu borbu ukoliko ga okruna za kralja Korzike (Cini 2013, 271).

To se, naime, i dogodilo te je Theodor von Neuhoff postao Theodor I od Korzike. Njegovo je kraljevanje trajalo svega nekoliko mjeseci, a obilježile su ga zaista karikaturalne situacije, što je iskoristio Voltaire učinivši ga jednim od glavnih predmeta poruge u njegovom *Candidu* (Kingston 2010, 6). Theodor nije imao nikakvu stvarnu vlast u svojim rukama s obzirom na to da je bio primoran položiti zakletvu ustavnopravnom poretku Korzike i odreći se gotovo svih zakonodavnih i izvršnih ovlasti. Jedino pravo koje mu je ostalo je bilo predlaganje ministara za svoju vladu, ali su oni morali biti potvrđeni u *Dietu*,⁷ izbornom zakonodavnom tijelu u kojem je sjedilo dvadeset četvero zastupnika izabranih u dvadeset četiri okruga diljem Korzike (Carrington 1973, 488). Nakon što je Theodor pobjegao pod prijetnjom denoveške opsade otoka uslijedio je jedan prilično defenzivni period korzikanske povijesti u kojem je glavni cilj bio zadržati kakvu-takvu neovisnost od Genove, makar na jednom dijelu otoka, a politički poredak i njegova demokracičnost pali su tada u drugi plan te je primjetno da su

6 Giacinto Paoli, François Gaffori i Andrea Ceccaldi su činili svojevrsni trijumvirat na Korzici tog vremena te se smatraju jednima od otaca korzikanske nacije (Giamarchi 1858, 1-23).

7 Ovu *Dietu* treba razlikovati od one koja je kasnije oformljena Paolijevim ustavom 1755. godine.

zakonodavna i izvršna vlast (sudska je bila u potpunosti podređena prethodno navedenim granama vlasti) do 1755. godine bile vrlo isprepletene (Carrington 1973, 488–490).

Najznačajniji trenutak korzikanske povijesti ipak je 1755. godina. Riječ je o godini kad je osnovana republika Korzika za koju možemo reći da je, za razliku od svih oblika državnopravnog uređenja Korzike u prethodnim razdobljima, bila i *de facto* i *de iure* neovisna država. Clemente Paoli, najstariji Giacintov sin koji je u tom trenutku bio jedan od najistaknutijih korzikanskih lidera, predložio je *Consulti*, najvišem zakonodavnom korzikanskom tijelu i instituciji utemeljenoj na korzikanskoj tradiciji, da za novog generala bude izabran njegov brat Pasquale (Carrington 1973, 490). Pasquale je inače od 1739. godine bio u Napoliju gdje je otišao s ocem koji je bio u bijegu od Đenoveza s obzirom na to da je bio izdan nalog za njegovim uhićenjem. U Napoliju se Pasquale školovao na tada vrlo prestižnom napolitanskom Sveučilištu Federica II pod tutorstvom iznimnog Antonia Genovesija, gdje je proučavao djela velikih političkih teoretičara poput Montesquieua i Machiavellija (Carrington 1973, 483, 488; Cini 2013, 276; Giamarchi 1858, 31). *Consulta* je prihvatila Clementeovu inicijativu pa je Pasquale dobio zadatak prije povratka u domovinu poslati prijedlog novog političkog sustava Korzike, što je on i napravio, te je taj Pasqualeov prijedlog *Consulta* prihvatila u travnju 1755. godine (Carrington, 1973: 490). U srpnju iste godine Pasquale se vraća u domovinu te je na zasjedanju *Consulte* u Casabianci izabran za novog generala. Njegovom se izboru suprotstavio član korzikanske vojne elite, Mario Emanuele Matra, koji je poveo pobunu protiv takve odluke *Consulte*, što je rezultiralo time da ga je Paoli,⁸ kao novi general, proglasio izdajnikom nacije, za što je i imao stvarne temelje jer se Matra kasnije dogovorio s Genovom (iz koje su mu financirali ustanke protiv Paolija), te je bio, uz Colonna i brojne druge, jedan od korzikanskih petokolonaša (Carrington 1973, 495; Giamarchi 1858, 36, 40, 44, 46).

POLITIČKI POREDAK (DEMOKRATSKE) REPUBLIKE KORZIKE I „VLADAVINA” PASQUALEA PAOLIJA

Ustav republike Korzike, poznatiji kao Paolijev ustav, donesen je u studenom 1755. godine te je njime, zapravo, bilo samo potvrđeno sve ono što je Paoli *Consulti* već prethodno bio predložio u svojem promišljanju o novom ustavnopravnom poretku republike Korzike. Temeljne odredbe tog novog ustava bile su narodna suverenost i pravo građana da budu slobodni, što neizmjereno podsjeća na Rousseauov izričaj, ali vrijedi napomenuti da

8 Svaki sljedeći put kad u tekstu bude spomenut Paoli to će se odnositi na Pasqualea, a ne na Giacinta ili Clementea.

je taj ustav donesen čak sedam godina prije negoli je objavljen Rousseauov *Društveni ugovor* u kojem su narodna suverenost i pravo građana da budu slobodni detaljno razrađeni (Carrington 1973, 482; Kingston 2010). Ustav nije predviđao pravo na otpor tiranskoj vlasti, već je, kao i kod Rousseaua, apsolutnu građansku slobodu doživljavao kao sredstvo isključivanja i nadilaženja svake samovolje (Cassirer 2012, 19; Kingston 2010, 10). Politički je poredak novoosnovane republike počivao na jasnoj distinkciji između zakonodavne i izvršne vlasti. Ono što je u „pretpaolijevskom” razdoblju bila *Consulta*, transformirano je u *Dietu*, koja je u svojoj osnovi bila izorno predstavničko zakonodavno tijelo, ali se može, proučavajući razne dostupne dokumente i spise iz tog vremena (ali i sekundarne izvore iz kasnijih razdoblja), izvući kredibilan argument da se, u bitnome, radilo o poslaničkom tijelu⁹, te da narodna suverenost, stoga, nije bila predstavljena, već da je zadržala svoj izvorni, ustavom zamišljeni, oblik što je u potpunosti na tragu Rousseauove teorije narodne suverenosti i kritike (pogotovo Hobbesove) teorije predstavništva (Douglass 2013, 736; Kingston 2010, 10).

Glavno tijelo izvršne vlasti bilo je Državno vijeće (svojevrna vlada) na čijem se čelu nalazio general s limitiranim ovlastima. Članove tog tijela birala je *Dieta* (njih 144 u početku, a kasnije je taj broj smanjen na samo 9), a ono je bilo tripartitnog karaktera jer su unutar samog Vijeća postojala tri mala vijeća zadužena za sudstvo, vojsku i ekonomiju. Državno je vijeće bilo oformljeno po ključu regionalnog predstavništva, te je svaki dio otoka morao biti ravnomjerno predstavljen (Kingston 2010, 10). Tako nešto, naime, nije uopće u suprotnosti s Rousseauovom teorijom, već je, naprotiv, u potpunom skladu s njom. Štoviše, Rousseau je bio veliki zagovornik predstavništva u izvršnoj vlasti, s obzirom na to da je ona samo izvršitelj narodne suverenosti (Douglass 2013, 737). Sudbena je vlast na Korzici bila sasvim inkorporirana u izvršnu vlast. Riječ je o poštivanju stare otočke tradicije koja nije poznavala institut neovisnosti sudstva. To je vrlo vjerojatno glavni razlog zašto je teško, ako ne i nemoguće, govoriti o tome da je korzikanska vladavina od 1755. godine pa sve do njezinog konačnog kraha,

9 *Dieta* je, pogotovo u prvim godinama republike Korzike, načinom na koji je bila koncipirana daleko više nalikovala antičkim (grčkim i rimskim) ili ranosrednjovjekovnim (mletačkim) političkim institucijama, negoli današnjim predstavničkim tijelima. Iako izabrani zastupnici nisu formalno imali imperativne mandate, u brojnim sekundarnim izvorima moguće je pronaći podatke o tome da su prilično često zastupnici iz pojedinih municipija bili „primorani” povući se sa svoje pozicije (zbog, primjerice, negodovanja i protestiranja birača, nerijetko oružanog). Također, privremeni karakter političkih funkcija (izbori su održavani svake godine), kao i (ponovno samo u nekim municipijima) ograničeni broj reizbora za zastupnike (negdje 4, negdje 6, a negdje 8) daju za pravo govoriti o *Dieti* kao o poslaničkoj, a ne predstavničkoj (pogotovo ne u suvremenom shvaćanju tog pojma) političkoj instituciji (Giamarchi 1858, 50–51; Kingston 2010, 10).

1769. godine, bila oformljena na monteskjeovskim principima. Jedna od najvažnijih Montesquieuovih teorijskih postavki bila je upravo neovisnost sudbene vlasti od izvršne i zakonodavne. Rousseauova teorija, pak, ne vidi nikakav problem ukoliko je sudstvo inkorporirano unutar tijela izvršne vlasti, što je samo još jedan u nizu dokaza da je Paoli idejno bio puno bliži Rousseauu negoli Montesquieuu (Carrington 1973, 493; Molnar 2012, 15). U municipijima,¹⁰ kao najmanjim teritorijalnim jedinicama Korzike, zasjedala su mala sudbena vijeća na čelu kojih su se nalazili magistrati, birani svakih godinu dana od strane naroda. Funkcija tih municipalnih magistrata stvorena je po uzoru na starorimske cenzore, a oni su odlučivali o minornim kaznenim prijestupima i građanskim prekršajima (Carrington 1973, 494; Giamarchi 1858, 49–50). Svojevrzni Vrhovni sud Korzike bila je tzv. *Rota Civile* u kojoj su sjedila tri doktora prava (s doživotnim mandatom) koje su imenovali članovi Sudbenog vijeća unutar Državnog vijeća. *Rota Civile* je u praksi bila najviša korzikanska sudbena instanca, ali samo za građansko-pravne parnične postupke. Za kaznenopravne postupke to je bilo Sudbeno vijeće (Carrington 1973, 493–494, Giamarchi 1858, 49).

Najbitniji dio političkog sustava Korzike tog razdoblja bio je njezin izborni sustav. Skoro sve političke funkcije na Korzici su bile izborne i privremenog karaktera. Reizbor za članove *Diète* (kao i za magistrate) održavao se svake godine (Giamarchi 1858, 50). Pravo glasa na tim izborima imali su svi muškarci stariji od dvadeset pet godina, bez ikakvog imovinskog cenzusa, što je bilo nezamislivo u ostalim europskim državama tog doba. Da stvar bude još izraženija, u nekim su izbornim okruzima pravo glasa imale i žene, doduše samo udovice,¹¹ što je čak sto trideset osam godina prije negoli su žene dobile opće pravo glasa na Novom Zelandu (Giamarchi 1858, 51; Kingston 2010, 10). Paolijeva je Korzika obrazovanje nacije zacrtala kao jedan od prioriteta (što je u potpunosti na tragu onoga o čemu je Rousseau pisao u *Émilu*), te je u to doba osnovano Sveučilište u tadašnjem središtu Korzike, Corteu, koje su, doduše, Francuzi zatvorili čim su stekli vlast nad otokom pa je ono ponovno otvoreno tek 1981. godine (Giamarchi 1858, 69; Raunić 2014, 6). U Corteu je tada otvorena i tiskara, te su izdane brojne knjige na korzikanskom jeziku, uglavnom s patriotskom tematikom kao svojevrсна propaganda u borbi za neovisnost od Genove koja je na sjeveroistočnom dijelu otoka (oko Bastie) bila i te kako aktivna jer su Đenovezi i dalje upravljali tim područjem (Giamarchi 1858, 70–71). Opći je zaključak da je korzikanski politički sustav tog razdoblja bio potpuna avangarda. Paolijev ustav je za mnoge analitičare znatno demo-

10 Ti su se municipiji na korzikanskom jeziku nazivali *Pieve* (Carrington 1973, 494).

11 U pojedinim izvorima moguće je naći podatak da je za izbore magistrata u nekim okruzima postojalo apsolutno opće i jednako pravo glasa za sve građane iznad dvadeset pet godina te da su sve žene koje su odgovarale starosnim kriterijima imale pravo glasa (Bartoli 1974).

kratskiji od američkog i francuskog ustava koji su doneseni po završetku revolucija u tim državama krajem istog stoljeća (Carrington 1973, 482). Teško je, naravno, biti potpuno siguran da je taj ustav do kraja provođen u praksi, ali već sam njegov sadržaj ukazuje na to da je tadašnja republika Korzika bila daleko ispred svog vremena.

ROUSSEAUOV PROJEKT ZA KORZIKU

Okolnosti s početka 60-ih godina 18. stoljeća na Korzici su bile vrlo specifične. Postojala je određena namjera dubinske ustavnopravne reforme sustava, što su uglavnom zagovarali pripadnici korzikanske (vojne) elite, ali Paoli tome nije bio pretjerano sklon već se on zalagao za inkrementalne promjene ustava (kakve su se u stvarnosti i događale), iako on osobno nije imao pravo glasa (formalno) po tom pitanju s obzirom na to da je promjena ustava bila u potpunosti u ingerenciji zakonodavne vlasti, tj. *Diete* (Carrington 1973, 496–499). Naime, na Korzici su postojale tri glavne političke struje: prva je bila aristokratsko-polumonarhistička, koja se zalagala da politička moć treba biti u rukama plemstva i elita, druga struja naslanjala se na komunitarnu otočku tradiciju svojevrsnog političkog izolacionizma Korzike, a treća (čiji je glavni predvodnik bio Paoli) je bila demokratska struja povezana s idejama političke slobode uz usmjerenje (premda ograničeno) na trgovinu i ekonomski razvoj (Kingston 2010, 10–11). Upravo je kao posljedica razmirica između Paolija i pripadnika aristokratsko-elitističke političke struje na Korzici zagovarana reforma političkog sustava s osnaživanjem položaja otočke elite (Cini 2011, 65).

Jedan od lidera otočke (vojne) elite bio je Matteo Buttafoco,¹² inače bliski Paolijev suradnik u početku, koji se lukavstvom i snalažljivošću uzdigao iznad svoje stvarne pozicije moći i vlasti te je postao glavni predstavnik aristokratsko-elitističke političke struje (Cini, 2011, 65). Neki čak tvrde da je slovio kao pretendent na Paolijevu funkciju generala s obzirom na to da je postojala određena intencija unutar zakonodavnog tijela Korzike (barem među onim članovima koji su pripadali Buttafocovoj struji) da se izabere Paolijev nasljednik na poziciji generala u slučaju da se Paoliju nešto dogodi (Carrington 1973, 493). Buttafoco je tu svoju poziciju iskoristio da pošalje pismo Jean-Jacquesu Rousseauu u kojem ga je pitao bi li on bio voljan napisati novi ustav za Korziku. Upitno je tko je sve znao za taj Buttafocov pothvat s obzirom na kontradiktorne informacije u brojnim sekundarnim izvorima.

12 U raznoj je literaturi moguće pronaći više različitih pravopisnih oblika njegovog prezimena: Buttafoco, Buttafuco i Buttafuoco (Cini 2011; Kingston 2010; Rousseau 1979; Schaeffer 2012). Za pretpostaviti je da je ispravan oblik ipak Buttafoco s obzirom na specifičnosti korzikanskog jezika u kojem je primjetna tendencija skraćivanja i pojednostavljivanja izvorno talijanskih riječi. Na taj način talijanska riječ *nuovo* na korzikanskom postaje *novu*, a riječ *fuoco* postaje *foco* (op. a.).

James Boswell, koji je Paolijevu Korziku istraživao vrlo detaljno boraveći na njoj nekoliko godina, u svojim je spisima tvrdio da je Paoli ne samo znao za tu Buttafocovu inicijativu, već da ju je osobno podupro (Kingston 2010, 6). U tako je nešto, ipak, s obzirom na sve prethodno navedeno, teško povjerovati premda zasigurno postoji mogućnost da je Paoli znao samo fragmente Buttafocovih zahtjeva, a ne i cijelu pozadinu priče jer zvuči pomalo nevjerojatno da bi Paoli, osvjedočeni pobornik demokracije i slobode, pristao da Korzika dobije novi ustav utemeljen na aristokratskoj vladavini plemstva i elita, što je bio osnovni Buttafocov cilj (Cini 2011, 65).

Rousseau je objeručke prihvatio Buttafocov zahtjev, te je vrlo brzo krenuo pisati *Nacrt ustava za Korziku*. Rousseau je već u svojem *Društvenom ugovoru* hvalio Korziku i Korzikance te mu je, zapravo, imponiralo sudjelovati u projektu za naciju koju je on izrazito cijenio. Htio je Rousseau čak i doći živjeti na Korziku kako bi se bolje upoznao s njihovim političkim sustavom, ali se to nije ostvarilo zbog vrlo osebnih situacija u njegovom životu u tom razdoblju u kojem su i Francuska i Ženeva izdale nalog za njegovim uhićenjem (Kingston 2010, 1–2). Ovo je još jedan od priloga u argumentaciji da Paoli nije bio u potpunosti upoznat sa situacijom oko Rousseaua jer bi mu on, uzevši u obzir i međunarodni utjecaj koji je Paoli kao korzikanski lider imao u tom razdoblju, sigurno omogućio da utočište pronađe upravo na Korzici, što je bila velika Rousseauova želja, o čemu svjedoči korespondencija koju je imao s Buttafocom (Kingston 2010, 1).

Nacrt ustava za Korziku je, u stvari, nikad dovršeni Rousseauov projekt u kojem je sam Rousseau imao intenciju biti Zakonodavac koji će korzikanskom narodu ponuditi novi ustav (Shklar 1964, 924). To nikada nije ostvareno i *Nacrt* je jedino što je od tog projekta ostalo. Naravno, postoje objektivni razlozi zašto Rousseau nikad nije taj ustav završio do kraja (razni progoni protiv njega, promjena stvaralačkih interesa, bolest itd.), ali se toj problematici može pristupiti i iz potpuno drugačijeg ugla i reći da Rousseau niti nije htio završiti taj ustav, tj. da je *Nacrt* koji danas imamo, zapravo, krajnji Rousseauov produkt. U analizi Rousseauove političke misli *Nacrt ustava za Korziku* često se izostavlja i smatra ga se irelevantnim za razumijevanje njegovih ideja, bilo da se radi o njegovom poimanju slobode, republikanizma ili demokracije. *Nacrt* je za većinu onih koji Rousseaua cijene i detaljno istražuju ništa drugo negoli najobičnije razočaranje i djelo nedostojno njegovih ostalih radova, a pogotovo *Društvenog ugovora*. No je li tome baš tako? Kako bi se bolje mogao shvatiti skriveni značaj *Nacrta* potrebno ga je detaljnije analizirati.

Rousseau u uvodnom dijelu naglašava (ponovno) da su Korzikanci narod koji je „najspremniji prihvatiti dobru upravu” te da se oni ne trebaju mijenjati, već je glavni cilj da ostanu takvi kakvi jesu, u čemu im jedino novo uređenje koje nudi Rousseau može pomoći (Rousseau 1979, 118, 120).

Najveći dio *Nacrta* Rousseau provodi kritizirajući novac koji kvari ljude i iskripljuje njihov moralni kompas jer se pravo bogatstvo za njega nalazi upravo u ljudima, a nikako u novcu koji je, po njegovu sudu, glavni izvor siromaštva i nejednakosti (Rousseau 1979, 121, 130). Glavni savjet koji Rousseau nudi Korzikancima jest taj da im je potrebno okrenuti se zemljoradnji koja je jamac neovisnosti Korzike od drugih država (što je Rousseauu bilo također vrlo bitno), a nikako trgovini (u čemu možemo vidjeti blagu kritiku Paolija koji se zalagao za oboje). S obzirom na to da je predlagao ukinuće novca kao platežnog sredstva, Rousseau se zalagao za povratak idealu (za njega) prirodne razmjene (Rousseau 1979, 121–122, 133–134). Neizmjereno je kritičan prema instituciji poreznika, te prema porezu općenito (što nije čudno ako se sjetimo njegovog stava o samom novcu) i Korzikancima savjetuje da ukinu svaki oblik poreza. Napominje isto tako da bi bilo dobro kad bi se stvorio nekakav oblik državnog posjeda, te kad bi postojalo kulučenje u javnim radovima, ali nikako ono feudalno, već potpuno slobodno za opću dobrobit zajednice (Rousseau 1979, 140–142).

Rousseau je u savjetima vezanim za politički poredak bio vrlo štur te je istaknuo tek nekoliko bitnih stvari. Napomenuo je da Korzici najviše odgovara nekakav mješoviti, poluposlanički sustav u kojem će cijeli narod odlučivati samo ponekad i o nekim pitanjima, a ostalo će biti prepušteno poslanicima. Time je indirektno pohvalio postojeći Paolijev demokratski ustav i politički poredak Korzike, a, također indirektno, odbio Buttafocove zahtjeve za većom ulogom plemstva. Na samom će kraju *Nacrta* puno otvorenije i s gnušanjem odbiti Buttafocove zahtjeve koji su u suprotnosti s njegovim idejama (Rousseau 1979, 123, 152). Ono što je konkretno u Rousseauovom prijedlogu jest ideja reforme tada postojećeg korzikanskog teritorijalnog ustroja. Njegovo je mišljenje da postoji preveliki broj okruga koji previše osciliraju svojom veličinom i brojem stanovnika te da treba kreirati okruge približno iste veličine s relativno sličnim brojem stanovnika, a cijeli otok bi postao *terra di commune*, tj. zemlja koja pripada zajednici. Jedan od načina na koji Rousseau to namjerava postići je i raseljavanje stanovništva Korzike u manje naseljene dijelove (Rousseau 1979, 125–126, 138). Također, ističe se da zakonodavstvo ni pod koju cijenu ne smije biti retroaktivnog karaktera (Rousseau 1979, 144).

Veliki dio *Nacrta* posvećen je formiranju tri nove klase koje su utemeljene na osobnoj nejednakosti, a nikako onoj zasnovanoj na podrijetlu ili mjestu prebivališta. Te bi klase bile: klasa građana (CITOYEN), klasa rodoljuba (PATRIOTE) i klasa kandidata (ASPIRANT). Za ulazak u klasu građana, kao najvišu klasu, postojalo bi svojevrsno polaganje zakletve, a građanima bi mogli postati samo oženjeni muškarci (ili udovci) s barem dvoje djece, kućom i posjedom. Oženjeni muškarci koji bi imali nešto vlastite zemlje (ali nedovoljno za ispunjavanje uvjeta za ulazak u

klasu građana) bili bi u klasi rodoljuba, a oni koji ne bi pristali položiti zakletvu ili bi jednostavno bili premladi da to učine (potrebna dob bi se naknadno ustanovila) svrstani bi bili među kandidate (Rousseau 1979, 132). Zemlju i posjed u ovom dijelu *Nacrt* Rousseau glorificira, ne zbog značaja privatnog vlasništva, o kojem i nije baš imao pozitivno mišljenje, već zbog značaja zemlje/posjeda za bavljenje poljoprivredom u kojoj leži tajna korzikanske neovisnosti od drugih europskih sila. *Nacrt* se završava s nekim zaista apsurdnim Rousseauovim odredbama u kojima puno raspravlja o tome kako se gubi status građanstva. Napominje tako da svaki neoženjeni Korzikanac s navršenih četrdeset godina gubi status građanina te ne može načiniti oporuku, a sva njegova imovina pripada zajednici (Rousseau 1979, 147–148). Građanstvo gubi na tri godine onaj koji promijenjen prebivalište, što je doduše u suprotnosti s onime što je sam Rousseau tvrdio u *Émilu* (Rousseau 1979, 147; Schaeffer 2012, 437). Rousseau također predviđa ograničenje veličine posjeda, zabranu upotrebe kočija, te zabranu osude radi dugovanja (Rousseau 1979, 148, 150).

Nije upitno da Rousseauovom *Nacrtu* u potpunosti nedostaje dio vezan za politički poredak Korzike i izradu državnih (političkih) institucija, ali upravo je nedostatak toga prilično znakovit. Ne bi li mogao iz toga proizaći zaključak da je Rousseau, koji je bio dobro upoznat s ustavom republike Korzike iz 1755. godine, zapravo, bio iznimno zadovoljan načinom na koji je bila uređena Paolijeva Korzika i da je njegov *Nacrt*, stoga, odgovor Buttafocu koji se zalagao za veću ulogu plemstva i (vojnih) elita u potencijalnom novom političkom sustavu Korzike?! Isto tako, Rousseau je vrlo vjerojatno svjesno ulazio u svoje praktične političke projekte (kako ovaj za Korziku tako i onaj za Poljsku) s ciljem da bude kritiziran i napadan, a njegov je „utopizam” namjerno previše radikaln, ponekad do razine apsurdnosti, s obzirom na to da na taj način puno efektivnije uspijeva kritizirati društvo u cjelini s posebnim naglaskom na pojedina europska društva tog doba (Putterman 2001, 481–482; Shklar 1989, 46). Rousseauov je *Nacrt*, zato, svojevrsna groteska koja zahtjeva iznimno znatizeljnu i osviještenu publiku.

REFLEKSIJA NA „OZBILJENJE” ROUSSEAUOVE POLITIČKE TEORIJE U „PAOLIJEVOJ KORZICI”

„Paolijeva” je Korzika svijetla točka 18. stoljeća ako je suditi prema većini relevantnih autora i povjesničara, ali, ipak, postoji (i postojao je kroz povijest) jedan dio, posebice u Italiji i Francuskoj, kritičke javnosti s nešto drugačijim pogledom na republiku Korziku i, pogotovo, Paolijevu ulogu u formulaciji korzikanske politike. Za taj dio povjesničara Paoli je bio ništa drugo nego demokratski despot, a njegova vladavina demokratska diktatura, iako je jasno da su takve formulacije u svojoj srži oksimoroni (Cini

2011, 60–63; Cini 2013, 274). Paoliju se najviše zamjeraju dvije stvari: jedna je vezana uz navodnu ekstenzivnu zloupotrebu (iako o tome nema jasnog povijesnog dokaza) dvije inspeksijske službe (*Sindicato* i Ratna hunta)¹³ kako bi se obračunao sa svojim političkim suparnicima i neistomišljenicima, a druga uz manipulaciju zakonodavnim procesom radi ogromnog autoriteta kojeg je imao među izabranim zastupnicima u *Dieta* (Carrington 1973, 494, 496–499).

Paolijevi (ponekad) autoritarni zahtjevi bili su posljedica povijesnog konteksta. Njega je volio običan puk kojeg je on pod svaku cijenu htio zaštititi od plemstva i elita čiji su pripadnici nekako ipak nalazili načina kako biti izabrani u *Dieta* te su sve snažnije zagovarali promjenu političkog sustava. Paoli je bio istinski demokrat u svojoj prirodi, o čemu svjedoče njegove brojne ispovijesti i pisane korespondencije koje je imao s brojnim značajnim ličnostima (korzikanskim, ali i europskim), ali je bio svjestan demokratskog paradoksa Korzike i činjenice da više demokracije, ponekad, vodi do sve manje demokratskog sustava i jačanja nedemokratskog sentimenta unutar demokratskih političkih institucija, te je zbog toga zaobilaznim putem s vremena na vrijeme opstruirao rad *Dieta* (Carrington 1973, 499). Paoli je od demokracije jedino više volio slobodu te je sve (u)činio kako bi se suprotstavio monarhističkim zahtjevima korzikanskog plemstva i (vojne) elite i očuvao republiku koja je za njega bila jedini politički poredak koji građanima može osigurati da budu istinski slobodni.

Rousseau i Paoli su, zapravo, bili potpuno kompatibilni u svojim (političkim) idejama i u svojem viđenju idealne političke zajednice. Oboje su intelektualno rasli pod utjecajem Machiavellija i Montesquieua od kojih su preuzeli neke osnovne postavke da bi se potom potpuno emancipirali i nastavili svojim pravcem; pravcem koji je vodio u istom smjeru. Iz današnje perspektive djeluje kao da je republika Korzika bila ta koja je ozbiljila Rousseauovu teoriju, ali stvarni zaključak koji se može izvesti nakon detaljnijeg proučavanja cjelokupne problematike jest da je Rousseau, u stvari, bio inspiriran republikom Korzikom, a ne obratno. Rousseauova je politička teorija zasigurno većim dijelom formirana prije negoli je osnovana republika Korzika 1755. godine, ali završni impuls konačnoj formulaciji svojih misli Rousseau je neupitno dobio čitajući Paolijev ustav. Niti prema jednom drugom narodu i državi Rousseau nije bio tako blagonaklon (even-

13 *Sindicato* je bila inspeksijska služba zadužena za kontrolu rada svih političkih institucija na Korzici koju je imenovala *Dieta*, osim onda kad je trebalo ispitati rad same *Dieta*; tada je članove *Sindicata* imenovalo Državno vijeće. Ratna hunta je specifičan oblik tajne službe, na čijem čelu je bio general osobno, koja je djelovala isključivo u uvjetima rata i okupacije (dijela) teritorija od stranih sila kako bi se ustanovilo tko potencijalno surađuje s tim stranim silama (to se odnosilo na Genovu, s jedne, i Francusku, s druge strane). Paoliju se prigovaralo da je Ratnu huntu koristio i u mirnodopskom razdoblju (Carrington 1973, 494).

tualno prema republici Ženevi prije negoli se potpuno razočarao u nju)¹⁴ kao prema Korzici i Korzikancima, što tu vezu čini još posebnijom.

Za Rousseaua je republičko uređenje jedino ispravno i legitimno građansko stanje. Takvima se mogu smatrati sve države koje su pod vladavinom zakona, neovisno na oblik upravljanja u njima (Lalović 2006, 143). Prema njemu, idealna republika je ili monarhijskog ili aristokratskog tipa, što se nikako ne smije pobrkati s monarhijom i aristokracijom kao oblikom državnog uređenja. Republika monarhijskog tipa bila bi ona republika u kojoj jedna osoba u izvršnom tijelu provodi zakonske interpretacije općenite volje, a aristokratska republika ona u kojoj to čini nekolicina izvršnika (Lalović 2006, 180, 182; Molnar 2012, 16).¹⁵ Paolijeva Korzika, doista, odgovara tom kriteriju Rousseauove idealne republike jer, iako je njezin demokratski karakter neupitan, po obliku vladavine, tj. prema tome kako je koncipirana izvršna vlast, ne može se govoriti o demokratskoj republici s obzirom na to da je upravo Paoli kao general bio taj glavni „zakonski interpret” općenite volje.¹⁶ Ipak, glavni argument kroz koji se Paoli i Rousseau, odnosno njihove ideje, mogu najbolje „pobratimiti” je način na koji shvaćaju slobodu i važnost koju joj pridaju. Rijetko tko je (pogotovo u to doba), poput ove dvojice, slobodu doživljavao kroz aspekt potpune narodne suverenosti. Nekako se čini kao svojevrsna povijesna nepravda što se Paoli i Rousseau nisu nikad osobno upoznali, iako su imali bezbroj zajedničkih prijatelja (primjerice James Boswell), jer je dojam da bi u potencijalnoj (intelektualnoj) suradnji između njih dvojice niknula još detaljnija i razrađena republikanska koncepcija slobode.

14 O svojoj rodnoj Ženevi Rousseau je u početku imao samo riječi hvale, ali je po povratku u Ženevu iz Pariza doživio ogromno razočaranje viđenim kada shvaća da je potpuno krivo percipirao i idealizirao politički poredak republike Ženeve i razinu sloboda koju građani u njoj imaju. U konačnici, Ženeva je izdala zahtjev za njegovim uhićenjem (Derathé 2018, 28–38).

15 U radu se pokušava pomiriti potpuno oprečna stajališta Lalovića i Molnara i njihove bitno drugačije interpretacije Rousseaua. Lalović, naime, govori o tome kako Rousseau izričito napominje kako je jedini mogući, a samim time i ispravni, oblik vladavine izborna aristokracija (2006: 80, 82). Molnar s druge pak strane decidirano tvrdi da je za Rousseaua najbolji oblik vladavine monarhijska republika, a najgora demokratska (2012: 16).

16 U početku je članova Državnog vijeća bilo 144, a kasnije 9, no nije uopće upitno da je Paoli bio taj koji je u potpunosti dominirao izvršnom vlašću Korzike od 1755. godine pa sve do 1769, kad ona potpada pod francuski barjak. Tako da je *de iure* riječ o aristokratskom obliku republičke vladavine, ali *de facto* se radi o monarhijskom tipu vladavine. Jedno je, dakle, na tragu Lalovićeve koncepcije Rousseauovog promišljanja o idealnoj vladavini, a drugo na tragu Molnarove.

ZAKLJUČAK

Razdoblje u kojem je postojala republika Korzika zasigurno je jedno od najintrigantnijih povijesnih perioda. Ipak, republika Korzika nije posebna zbog svojih ratova za neovisnost ili revolucija, već zbog svojeg specifičnog političkog sustava i jednog od demokratskih ustava 18. i 19. stoljeća. Pasquale Paoli neupitno je ključna osoba cjelokupne korzikanske povijesti, ali je iznimno bitan i za republikansku tradiciju, iako ga se takvim vrlo vjerojatno ne doživljava s obzirom na to da su neki drugi pojedinci stavljeni u žarište republikanizma. Paoli je imao „nesreću” da se rodio kao Korzikanac jer bi ga se, bez daljnega, da je takve dosege ostvario kao Francuz ili Englez, puno više pamtilo, ali pitanje je koliko bi toga mogao ostvariti negdje drugdje jer su specifični korzikanski uvjeti nesumnjivo odigrali ulogu u formiranju njegovog republikanskog identiteta sa snažnim usmjerenjem prema demokraciji. Na kraju krajeva, upravo je Jean-Jacques Rousseau istaknuo da njegove ideje iz *Društvenog ugovora* ne mogu biti ostvarene u modernim europskim državama 18. stoljeća (poput Francuske). Korzika je za njega bila jedna od rijetkih mogućnosti realizacija tih ideja (James 2013, 362). Tako da je Paolijeva „nesreća” što se rodio na Korzici bila jedina mogućnost da, makar djelomično, svoje ideje (demokratskog) republikanizma provede u djelo.

Povijest će Paolija vrlo vjerojatno pamtit i kao sporadičnog „demokratskog despota” o kojem su se pisale propagandne knjige i izvodile kazališne predstave,¹⁷ a republika Korzika i njezin ustav će potpuno utonuti u historijski bezdan (ako već nisu) iako bi svatko, koga politička teorija i politika, u njezinom najširem mogućem smislu, iole zanimaju, proučavajući ono što se događalo u vrijeme dok je na tom mediteranskom otoku postojala neovisna republika, mogao dobiti jednu veliku intelektualnu širinu i sustavniji uvid u republikanizam kao doktrinu. Paoli možda ne odgovara potpuno Rousseauovim karakteristikama Zakonodavca, iako djelomično svakako da, ali to teško može oduzeti sve ono što je napravio u svojem naumu da Korzici podari neovisnu republiku zasnovanu na demokratskim principima. Paolija bismo, shodno tome, mogli okarakterizirati kao inovatora u makijaveljevskom smislu.¹⁸ Vrijedilo bi se ovom tematikom, dakako, puno detaljnije pozabaviti i podrobnije prikazati na koji su način, ne samo Rousseauova, nego i Machiavellijeva i Montesquieova politička teorija utjecali na Paolija kako bismo mogli dobiti cjelovitiji i obuhvatniji dojam o

17 Aluzija je to na knjigu (koja je poslužila kao scenarij za kasniju predstavu) F. D. Guerrazzija koju je napisao o Pasqualeu Paoliju (Constable 1971).

18 Koliko bi on, doista, mogao biti proglašen idealnim inovatorom, te stavljen u isti kontekst s Romulom i Tezejem, prosuditi bi mogao vrlo vjerojatno jedino Machiavelli osobno.

republici Korzici, Paolijevoj vladavini te o Paoliju samom. Takvo nešto može biti dobar podstrek za neka buduća istraživanja i radove na tu temu.

LITERATURA

- Alekseeva, Olga. 2018. "Corsican Nationalist Movements: Autonomy of the French Island in Question". *International Journal of Latest Research in Humanities and Social Science*, 1(8): 36–40.
- Bartoli, Marco. 1974. *Pasquale Paoli, père de la patriecorse*. Paris: Éditions Albatros.
- Carrington, Dorothy. 1973. "The Corsican Constitution of Pasquale Paoli (1755–1769)". *The English Historical Review*, 88(348): 481–503.
- Cassirer, Ernst. 2012. *Problem Jean-Jacques Rousseau*. Zagreb: Disput.
- Cini, Marco. 2011. "Democracy, Republicanism and Constitution in Corsica (1755–1769)". In eds. Mauro Lenci and Carmelo Calabrò, *Democracy and Risorgimento* (pp. 59–66). Pisa: Edizioni ETS.
- Cini, Marco. 2013. Una nazione senza Stato: l'identità corsa tra Sette e Ottocento. U: Angela De Benedictis, Irene Fosi i Luca Mannori (ur.), *Nazioni d'Italia. Identità politiche e appartenenzeregionali fra Settecento e Ottocento* (str. 267–285). Roma: Viella.
- Constable, M. V. 1971. "F. D. Guerrazzi's Corsican Novel Pasquale Paoli: A Contribution to the Regional Novel of the Verismo Period". *Sage Journals*, 5(2): 187–203.
- Derathé, Robert. 2018. *Jean-Jacques Rousseau i politička znanost njegova doba*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Douglass, Robin. 2013. "Rousseau's Critique of Representative Sovereignty: Principled or Pragmatic?" *American Journal of Political Science*, 57(3): 735–747.
- Giamarchi, Francesco Maria. 1858. *Vita Politica di Pasquale Paoli dell'Abate Francesco Maria Giamarchi: Opera dedicata al Signor Pietri, Membro del Senato a Parigi, Grande Ufficiale dell'Ordine della Legion d'Onore*. Bastia: Tipografia Fabiani.
- James, David. 2013. "Rousseau on Dependence and the Formation of Political Society". *European Journal of Philosophy*, 21(3): 343–366. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0378.2011.00450.x>
- Kingston, Rebecca. 2010. "Rousseau's Plan for a Constitution for Corsica". *Izborni rad*: 1–28.
- Lalović, Dragutin. 2002. „Nedovršena država? Suvremena država u svjetlu Rousseauove teorije općenite volje”. *Politička misao*, 39(2): 59–70.
- Lalović, Dragutin. 2006. *Mogućnosti političkoga. Preko građanina ka čovjeku*. Zagreb: Disput.
- Lalović, Dragutin. 2012. „Demokracija u republikanskom ključu: Hannah Arendt verzus Jean-Jacques Rousseau”. *Politička misao*, 49(1): 77–89.

- Molnar, Aleksandar. 2012. „Romantičarski republikanizam Žan-Žaka Rusoa i Ženevska republika”. *Političke perspektive*, 6(2): 7–21.
- Putterman, Ethan. 2001. “Realism and Reform in Rousseau’s Constitutional Projects for Poland and Corsica”. *Political Studies*, 49: 481–494.
- Raunić, Raul. 2014. „Rousseauov politički emancipacijski projekt”. *Filozofska istraživanja*, 34(1–2): 5–22.
- Rousseau, Jean-Jacques. 2012. *Društveni ugovor. O podrijetlu i temeljima nejednakosti među ljudima*. Zagreb: Feniks knjiga.
- Rousseau, Jean-Jacques. 1979. „Nacrt ustava za Korziku”. *Politička misao*, 16(1): 118–153.
- Schaeffer, Denise. 2012. “Attending to Time and Place in Rousseau’s Legislative Art”. *The Review of Politics*, 74(3): 421–441. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0034670512000575>
- Shklar, Judith. 1964. “Rousseau’s Images of Authority”. *The American Political Science Review*, 58(4): 919–932. DOI: <https://doi.org/10.2307/1953290>
- Shklar, Judith. 1989. “Rousseau and the Republican Project”. *French Politics and Society*, 7(2): 42–49.
- Sunajko, Goran. 2014. „Rousseauova teorija volenté générale kao pretpostavka radikalnog shvaćanja demokracije: povratak političkome!” *Filozofska istraživanja*, 34(1–2): 37–54.
- Tandori, Mária. 2002. “Eighteenth-Century Legislation of Corsica”. *Acta Hispanica*, 7: 29–45.

SUMMARY

REALIZATION OF ROUSSEAU’S (DEMOCRATIC) REPUBLICANISM UNDER THE POLITICAL SYSTEM OF (DEMOCRATIC) REPUBLIC OF CORSICA (1755-1769)?

The goal of this paper is to demonstrate main characteristics of Rousseau’s republicanism, as well as its particularities, especially in the context of permanent tensions between republicanism and democracy in Rousseau’s thought. The paper will try to answer whether Rousseau’s teaching could be called democratic republicanism by comparing some of the key elements of his political theory with real political and constitutional elements of Corsican republicanism under several different political systems of 18th century. The paper will analyse primarily Rousseau’s *Constitutional Project for Corsica* in order to answer the question whether the republic of Corsica under Pasquale Paoli (1755-1769) was accordant to Rousseau’s ideas and was it actually some sort of realization of Rousseau’s political theory under a real political system of 18th century Europe. That’s why the paper will present historical context of establishment of the (democratic) republic of Corsica in 1755 and introduce its political system

comparing it to main theoretical assumptions of Rousseau's republicanism. Also, significant part of the paper will be devoted to Pasquale Paoli as central figure of Corsican (democratic) republicanism as well as to the attempt of comparing Paoli and Rousseau, their republican ideas and visions of political system.

KEY WORDS: Jean-Jacques Rousseau, Corsica, Constitutional Project for Corsica, Pasquale Paoli, republicanism.

ISTORIJSKI INSTITUCIONALIZAM, BALKAN I OSMANSKO CARSTVO¹

Dušan Čorbić

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

SAŽETAK

Predmet ovog rada jeste pokušaj instrumentalizacije teorijskog pristupa istorijskog institucionalizma na polje razvoja balkanskih država sa ciljem objašnjavanja institucionalnog poretka ovog prostora. Istorijski institucionalizam se otuda može okarakterisati kao pogodan okvir za razumevanje specifičnosti institucionalnog razvoja balkanskih država. Samim tim, ovaj rad će biti fokusiran na višestране istorijske uticaje koji su oblikovali institucionalni identitet ovog prostora sa posebnim fokusom na osmansko nasleđe Balkana kao formativno u pogledu utemeljenja određenih institucija koje i danas utiču na razvoj balkanskih država. S tim u vezi, u radu će kao studija slučaja biti analizirana knjiga Halila Inaldžika „Osmansko carstvo – klasično doba 1300–1600” kao adekvatan prikaz potencijala istorijskog institucionalizma u objašnjavanju institucionalnih specifičnosti balkanskog područja. Na taj način se dobija slika Balkana kao konstrukcije zasnovane na viševekovnom, mnogostranom istorijskom nasleđu.

KLJUČNE REČI: istorijski institucionalizam, Balkan, Osmansko carstvo, institucije, Halil Inaldžik

Kontakt autora:

Dušan Čorbić, student doktorskih studija na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

E-mail: dusancorbic@gmail.com

¹ Rad je nastao u okviru projekta „Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu”, br. 179076.

UVOD

U atmosferi institucionalne nestabilnosti balkanskih država, istorijski institucionalizam se izdvaja kao pogodan instrument za objašnjenje kroz analizu kritičnih tačaka koje su omogućavale ukorenjivanje institucija i praksi usled kojih je ometano uspostavljanje stabilnog i trajnog demokrat-skog, institucionalnog poretka. U nameri da rasvetli funkcionisanje država, istorijski institucionalizam je u međugri istorijskog ambijenta i institu-cionalnog razvoja, koji iz njega proizlazi, pokušao da pruži adekvatne odgovore i objašnjenja u vezi sa delovanjem državnih struktura. Shodno tome, kao jedan od najuticajnijih pravaca u okviru novog instituciona-lizma, istorijski institucionalizam je doživeo pravu ekspanziju, naročito u oblasti političkih nauka.

U nastavku rada će biti razmatran balkanski prostor kao plodno tle za primenu istorijsko-institucionalnog pristupa. Najpre će se prikazati teorijski okvir na osnovu kojeg će se analizirati balkanska dešavanja. Primenjivanje istorijskog institucionalizma na područje Balkana poslu-žiće kao osnova za uočavanje i objašnjenje glavnih problema ovog prostora, u prvom redu otežanosti demokratske konsolidacije balkanskih država. Drugim rečima, biće prikazan današnji institucionalni deficit kao posledica istorijski uslovljenog razvoja institucija, čime se pruža mogućnost za uočavanjem fundamentalnih istorijsko-institucionalnih načela. Poseban akcenat u radu je stavljen na istorijske okolnosti koje su uticale na formi-ranje određenih institucija značajnih za dalji razvoj balkanskih društava. Na kraju, u cilju obuhvatnijeg prikaza problema, analizom tvrdnji iz knjige „Osmansko carstvo 1300–1600”, eminentnog turskog istoričara Halila Inal-džika (*Halil İnalcık*), autor će nastojati da na indirektan način, kroz pika-zivanje funkcionisanja Osmanskog carstva kao faktora koji je presudno oblikovao institucionalne obrasce Balkana, potkrepi izneti stav.

ISTORIJSKI INSTITUCIONALIZAM –
KLJUČNE POSTAVKE

Istorijski institucionalizam se razvio iz neoinstitucionalnog pokreta koji je tokom osamdesetih godina XX veka postao jedan od najdominantnijih pristupa u društvenim naukama, naročito vezan za sociologiju i političke nauke. Hol (*Peter A. Hall*) i Tejlor (*Rosemary C. R. Taylor*) uvode u okviru novog institucionalizma podelu na tri tipa institucionalne analize: isto-rijski institucionalizam, sociološki institucionalizam i institucionalizam racionalnog izbora, od kojih se svaki usredsređuje na „određene situacije i gleda na svoj specifični način kakav učinak imaju institucije i ljudske aktivnosti” (Hall, Taylor 1996, 955–957 citirano u: Mataković 2014, 2). U ovoj grupi neoinstitucionalnih pokreta istorijski institucionalizam se ubrzo

izdvojio kao izrazito popularan i uticajan pokret pogodan za objašnjenje brojnih društveno-političkih fenomena.

Suštinski, istorijski institucionalizam „proučava kako institucionalni odabiri koji su izvršeni u ranoj fazi razvoja određenog područja javnih politika kasnije ograničavaju odluke o politikama” (Lowndes 2005, 97). Drugim rečima, kako principi i vrednosti na kojima su prvobitno zasnovane i izgrađene institucije usmeravaju dalji razvoj tih institucija i na taj način presudno determinišu odabir politika. Važnost istorijskog momenta ogleđa se kroz vremenski kontekst koji stvara i oblikuje date institucionalne aranžmane.

Institucije se, prema tome, mogu definisati kao istorijski proizvodi koji postoje pre svakog aktera, čije je delovanje u njima u bilo kojem trenutku slučajno (Blyth 2005, 294). Marč (*James G. March*) i Olsen (*Johan P. Olsen*) definišu institucije kao „relativno postojan skup pravila i organizovanih praksi koji je ugrađen u strukture značenja i resursa, koje su same relativno nepromenljive s obzirom na smenu pojedinaca i relativno otporne na idiosinkratične preferencije, očekivanja pojedinaca i promenljive spoljašnje okolnosti” (Marč, Olsen 2010, 247). Akteri definišu svoje preferencije u skladu sa kontekstom koji institucija pruža, što onemogućava racionalno delovanje (Mataković 2014, 3–4). Na taj način se upada u zamku rutinskog sleđenja i izvršavanja procedura i pravila bez kritičkog promišljanja o njihovoj valjanosti. Shodno tome, važno je definisati i institucionalni aranžman kao kombinaciju formalnih ograničenja i neformalnih pravila i njihovih karakteristika sprovođenja (North 2005 u: Williamson 2009, 372).

Potrebno je istaći da tako shvaćene institucije uključuju izvestan stepen diskriminativnog ponašanja, odnosno privilegovanje interesa jedne grupe na uštrb drugih (Mataković 2014, 4). Taj stav je značajan ako imamo u vidu predstojeću analizu balkanske problematike. Naime, konstantna institucionalna diskriminacija etno-religijskih grupa kroz istoriju je u određenoj meri oblikovala karakter današnjih balkanskih društava.

Iz povezanosti istorijskog konteksta i institucija proizlazi i ključna odrednica istorijskog institucionalizma – stvaranje politika zavisi od „prethodno izabranog puta”, to jest prvobitni institucionalni odabiri usmeravaju i ograničavaju kasnije odluke o politikama sužavajući mogućnost izbora (Krasner 1984 u: Lowndes 2005, 97; Pirson 2017). Reč je o koncepciji koja se zasniva na dve ključne postavke od kojih se prva odnosi na kritične trenutke kao tačke grananja koje usmeravaju istorijski razvoj na novi put, nakon čega je teško promeniti smer, dok druga postavka ističe značaj promene okolnosti na razvoj institucija, naglašavajući da on prati smer koji je presudno determinisan već pređenim putem. Dakle, prva postavka ima diskontinuitetno obeležje, dok se druga usredsređuje na kontinuitet (Mataković 2014, 6–7). Ovakav pristup ima za cilj pružanje sveobuhvatnijeg ugla sagledavanja i razumevanja institucionalne geneze i razvoja.

Glavni problem istorijskog institucionalizma svodi se na poteškoće u objašnjavanju promena. Ovaj problem istorijski institucionalisti su pokušali da prevaziđu kroz navedene evolucionere modele, ali i kroz uvođenje pojmova ograničene inovacije i punktuiranog ekvilibrija. Ograničena inovacija podrazumeva situaciju u kojoj određene institucije istovremeno stvaraju i ograničavaju uslove za neke vrste inovacija (Weir 1992 u: Mataković 2014, 4–5), dok model punktuiranog ekvilibrija insistira na dramatičnim trenucima ili kriznim periodima koji kanališu institucionalne transformacije uvodeći nove ideje u institucionalni oblik (Krasner 1984 u: Lowndes 2005, 101). Takođe, novi okvir za objašnjenje problema promena u okviru istorijsko-institucionalnog pristupa predstavlja kombinacija ideja i institucija kao adekvatan model za potpunije i jasnije sagledavanje datih problema. Pokazujući kako ideje utiču na promenu pojedinačnih interesa, Šeri Berman (*Sheri Berman*) objašnjava i način na koji ideje izazivaju promene u istorijski utemeljenim institucijama (Sheri Berman 1998, u: Blyth 2005, 301).

Najzad, potrebno je iskoristiti modele ekstraktivnih i inkluzivnih ekonomskih i političkih institucija kao adekvatne u kontekstu objašnjenja balkanskog institucionalnog razvoja. Inkluzivne ekonomske institucije nude bezbednost privatne svojine, nepristrasni pravni sistem, javne usluge koje obezbeđuju ravnopravnost u razmeni i pregovaranju čime se omogućuje učesće širokih masa u ekonomskim aktivnostima. Na taj način najbolje dolaze do izražaja talenti i sposobnosti pojedinaca. Na tom tragu, inkluzivne političke institucije karakteriše centralizacija i pluralizam. Sinergetski odnos inkluzivnih ekonomskih i političkih institucija stvara ravnotežu koja onemogućava nosiocima vlasti uspostavljanje ekstraktivnih ekonomskih institucija u svoju korist. S druge strane, inkluzivne ekonomske institucije stvaraju ravnomerniju raspodelu resursa i na taj način omogućavaju trajnost inkluzivnih političkih institucija. Kao sušta suprotnost ovakvom određenju inkluzivnih institucija stoje ekstraktivne ekonomske i političke institucije kao dominantni obrasci balkanskog institucionalnog razvoja (Asemoglu, Robinson 2014, 87–95).

BALKAN – EVROPSKA TURSKA ILI OSMANSKA EVROPA

Budući da se ovaj rad u najvećoj meri bazira na uticaju koji je Osmanska imperija imala na razvoj političkih institucija na Balkanu, tako je i prostorni obuhvat rada diktiran istorijskom pripadnošću osmanskim političkim i kulturnom krugu. Dakle, reč je o onom delu Balkana koji je bio uključen u osmanski upravni sistem, odnosno prostor „na kome je islamska civilizacija u njenoj osmanskoj varijanti uspela da zaživi zajedno sa svojim kulturnim vrednostima” (Kocić 2017, 9).

Samim tim, bez ulaženja u različita geografska određenja Balkana, ovaj rad će biti ograničen na navedenom istorijskom kriterijumu, sledeći klasi-

fikaciju Marije Todorove koja u balkanske narode ubraja Grke, Albance, Bugare, Rumune² i bivše Jugoslovane (uz izuzetak Slovenaca)³, imajući u vidu njihovu osmansku prošlost. Takođe, s obzirom na tematiku rada važno je pomenuti i savremenu Tursku. S tim u vezi, „neki turski istoričari naglašavaju da je otomanska država nastala kao balkansko carstvo, da je Balkan sve vreme bio prioritet Osmanskog carstva, i da zbog svog istorijskog kontinuiteta moderna Turska jeste balkanska država” (Todorova 2006, 94-124).

ISTORIJSKA USLOVLJENOST INSTITUCIONALNOG RAZVOJA BALKANA

Čini se da istorijsko-institucionalnom literaturom dominiraju zapadno-demokratski modeli, zanemarujući potencijalno zanimljive južnoevropske, balkanske slučajeve (Hopkin 2005, 259). Analiza Balkana i njegovih društava obično počinje i završava se isticanjem njegove dinamičnosti izražene kroz susrete različitih civilizacija u istoriji, pa samim tim i mešavine različitih naroda, vera i kultura koje su dale svojevrsan pečat ovom prostoru. Takva analiza često polazi od istorijskih pretpostavki koje osmanskim periodu ovog dela Evrope daju prevashodnu ulogu u procesu reprodukcije linija podele. Iako je to u načelu tačno, balkansko iskustvo treba sagledavati iz šireg ugla koji podrazumeva vekovnu horizontalu razvoja institucionalnih aranžmana, od primitivnijih slovenskih obrazaca do konkretnijeg vizantijskog i osmanskog uticaja. U toj ravni treba posmatrati i današnju konstrukciju ovog područja, kao i sve njegove probleme. Osmansko carstvo je značajno prvenstveno zbog činjenice da je u dugom periodu vladavine ovim prostorima uticalo na etabliranje i oblikovanje određenih institucija koje su u velikoj meri determinisale budući razvoj. Promene su bile površne pa je institucionalni izgled Balkana obeležen već usvojenim navikama.

Kao institucije čiji je uticaj i te kako primetan u razvoju balkanskih država treba posebno navesti vladara i crkvu. Istorijski sled događaja je, naročito osmanski period kroz sistem mileta, učinio crkvu najstabilnijom institucijom hrišćanskog stanovništva na Balkanu. Ovlašćenja vasseljskog patrijarha nad pravoslavnim vernicima obuhvatala su, pored verskih,

2 Geografi obično smatraju Dunav severnom granicom Balkanskog poluostrva. Ipak, sa aspekta istorijskog razvoja, ta granica je neodgovarajuća jer isključuje rumunske zemlje čiji je razvoj bio sastavni deo balkanske istorije (Stavrianos 1958, 2).

3 Todorova među balkanske narode ubraja sve bivše Jugoslovane, napominjući da Slovence „ne bi trebalo uključiti među njih jer nikad nisu živeli pod otomanskom vlašću, dok Hrvate treba, budući da su značajni delovi teritorija naseljeni Hrvatima veoma dugo bili pod vlašću Otomana” (Todorova 2006, 94).

i uređivanje brojnih stvari svakodnevnog života⁴ (Klog 2000, 14). Crkva je u dugom periodu osmanske vlasti bila bedem hrišćanstva i očuvanja posebnosti hrišćanskih naroda Balkana, iz čega proizlazi njena značajna uloga u današnjem političkom životu svih balkanskih (većinski hrišćanskih) država. Tako je proces formiranja nacija najpre među hrišćanima, a kasnije i među muslimanima u Osmanskom carstvu bio u značajnoj meri uslovljen društveno-etničkom strukturom i verskim identitetom začetim u millet sistemu (Karpat 2017, 137).⁵ U kontekstu takvog uticaja verskih zajednica treba posmatrati i proces izgradnje nacije⁶ koji je na balkanskom tlu poprimio oblik „religijskog nacionalizma” (Bakić-Hayden 2006, 134–135).

Čvrst vladar i vladarska loza institucionalni je osnov koji su slovenska plemena prenela iz pradomovine. S tim u vezi, ilustrativno deluje podatak da je srpska zajednica pred osmansko osvajanje izgradila osnove identifikacije i da je u Osmansko carstvo ušla sa učvršćenim srpskim narodnim imenom, stvorenim jezgrom etničkog prostora, izgrađenim kultom svete loze Nemanjića kod svih društvenih slojeva, kojem će kasnije biti pridodato kosovsko predanje⁷ i srpsko pravoslavlje kao sinkretizam hrišćanskog učenja i nasleđenih kultova (Đorđević, Gavrilović 2006, 343–344; Popović 2007; Jovanović 2015). Karakterističan razvoj datih institucija (osmanskog) Balkana, pre svega crkve, imao je u narednim vekovima sveobuhvatan društveno-politički značaj.

4 Institucija etnarha (osmanski millet-baši) u Turskoj je postojala do 1923. godine, a na Kipru je bila otelovljena u liku prvog predsednika Republike Kipar, arhiepiskopa Makariosa III budući da je ovo crkveno zvanje po tradiciji iz osmanskih vremena spajalo u sebi ulogu verskog i svetovnog vođe kiparskih Grka. Bakić-Hejden navodi slučaj sarajevskih muslimana koji su pod habzburškom vlašću nakon 1878. godine funkcionisali kao nekad nemuslimanski millet, tj. religijska zajednica. Na osnovu toga izvlači zaključak o kontinuitetu promene (Bakić-Hayden 2006, 151–155; Klog 2000, 232).

5 U tome se sastoji i temeljna razlika između pojave nacije u zapadnoj i jugoistočnoj Evropi. Nacija se na Zapadu pojavila naglašavajući jezičke i kulturne specifičnosti kako bi potvrdila kraljeva prava protiv crkvenih vlasti. Nasuprot tome, u jugoistočnoj Evropi hrišćanski narodi su tražili nezavisnost i nacionalnu državu naglašavajući svoju versku različitost u odnosu na dominantne muslimanske vlasti. Shodno tome, nacionalnost se počela određivati prvo verskom pripadnošću, a tek nakon toga jezikom. Primera radi, Grk je označavao svakog pravoslavnog hrišćanina uključujući i Karamanliju koji je govorio turskim jezikom, ali je sebe smatrao Grkom (Karpat 2017, 143–185). Albanski nacionalni identitet, koji u velikoj meri odudara od takve definicije usled izrazite religijske heterogenosti, građen je na temelju jezičke posebnosti Albanaca (Bartl 2019).

6 Balkanske države su svoju crkvenu organizaciju, odvojenu od Vaseljenske patrijaršije, podredile nacionalnoj državi. Drugim rečima, religijski identitet je postao sastavni deo šireg i njemu nadređenog nacionalnog identiteta (Pavlović 2018, 68).

7 U potpunosti razvijen kosovski mit se javlja tek u 19. veku, tako što se starije priče o Kosovskom boju prekravaju i dopunjuju kako bi mogle da služe, u to vreme aktuelnom, kultu nacije (Čolović 2016, 7).

Navedene činjenice upućuju na složenost istorijskih faktora koji su, kao što je pomenuto, presudno oblikovali identitet čitavog podneblja. Tačnije, uzajamnost mnogobrojnih uticaja stvorila je dominantne institucionalne obrasce ovog područja. Kada govorimo o vizantijskom nasleđu Balkana tu uključujemo i paganske elemente koje je hrišćanstvo upilo prodirući u ruralna područja Balkana. S druge strane, u okviru osmanskog nasleđa uočljivi su dinamički procesi između starog, hrišćanskog i novog, islamskog nasleđa⁸ (Bakić-Hayden 2006, 148; Stojanović 1995, 19–20). Vizantijska civilizacija, koja je u vreme osvajanja u osnovi bila grčka, nastavljena je kroz grčku prevlast u Crkvi i kasniji fanariotski uticaj u institucijama Osmanskog carstva. Istovremeno, među proteranim i odbeglim stanovništvom, koje se našlo na mletačkim, ugarskim i habzburškim teritorijama, razvile su se složenije društvene strukture, kao posrednice između balkanskog sveta i ostatka Evrope (Pavlović 2018, 17–33). Prema tome, praksa je u slučaju balkanskih zemalja potvrdila stav da je kreiranje politika i te kako uslovljeno „prethodno izabranim putem”.

EKSTRAKTIVNI INSTITUCIONALNI RAZVOJ

Pomenuti modeli kritičnih trenutaka i promene okolnosti mogu se predstaviti kao adekvatan instrumentarij za objašnjenje institucionalnog karaktera Balkana. Primanje hrišćanstva, osmansko osvajanje i sticanje nezavisnosti balkanskih zemalja u 19. veku se, bez sumnje, mogu okarakterisati kao kritične tačke koje su usmerile istoriju na novi put, ali je promena istorijskih okolnosti i dalji razvoj u velikoj meri određen već pređenim putem koji je opstruisao nastanak i razvoj inkluzivnih institucija. Drugim rečima, etabliranost tradicionalnih institucionalnih obrazaca omogućavala je egzistiranje ekstraktivnih institucija koje su ometale kreiranje stabilnih i trajnih ustanova. Faktori koji ometaju napredak nalaze se upravo u dubokim slojevima tradicionalističke, patrijarhalne političke i društvene svesti koji, uz delovanje predmoderne političke kulture, predstavljaju prepreku stvaranju stabilnog demokratskog (institucionalnog)

8 Posebno su indikativni brojni primeri u sferi hagiologije. U Solunu je kult svetog Dimitrija poštovan kod hrišćana, muslimana i jevreja. Velika popularnost derviških redova na osmanskom Balkanu zasnivala se na tome što su zastupali narodnu religiju sa приметnim hrišćanskim i predhrišćanskim uticajima. Primera radi, većina derviških redova je negovala kult svetaca kojima su slavili kako hrišćanske svetitelje tako i predhrišćanska božanstva prilagođena novoj, islamskoj stvarnosti. Takođe, postojanje religioznih kalendara napravljenih po uzoru na kalendare i cikluse običaja vezanih za drevni paganizam govori u prilog tom istorijskom kontinuitetu. Prateći sudbinu najpoznatijeg vizantijskog hrama Aja Sofije, koja je po verovanju sagrađena na ruševinama bivšeg Apolonovog hrama, a 1453. godine, osmanskim osvajanjem Carigrada pretvorena u džamiju, Milica Bakić Hayden potkrepljuje navedeno stanovište o kontinuitetu promene na Balkanu (Mazover 2016; Bartl 2019, 57; Bakić-Hayden 2006, 148–150).

poretka (Stojanović 2019, 419). S tim u vezi, naročito je slikovit stav da je balkanska narodna kultura do sredine 19. veka po svojoj suštini bila kultura preživelih oblika i anahronizama (Stojanović 1995, 23).

Na taj način je, paradoksalno, Balkan postao mesto preplitanja kontinuiteta i diskontinuiteta. Iako je javni diskurs insistirao na diskontinuitetu sa orijentalnim institucionalno-istorijskim okruženjem, dublja analiza nas neminovno dovodi do zaključaka koji ističu kontinuiran istorijski razvoj. Sve ono što je predstavljalo osmansko nasleđe bilo je odbačeno u procesu izgradnje nacije, izuzev značajnog, a nepriznatog društvenog i političkog mentaliteta (Pavlović 2018, 68; Bakić-Hayden 2006; Todorova 2006). Takođe, važno mesto u analizi ovog tipa imaju i modeli ograničene inovacije i punktuiranog ekvilibrija, kao sredstva koja uz navedene modele pružaju jasniju sliku promene istorijskih i institucionalnih okolnosti. Insistiranjem na novim idejnim rešenjima koja u određenoj meri menjaju institucionalne oblike istovremeno se objašnjava i uticaj stranih sila i zapadnih ideologija na prirodu institucionalnog razvoja Balkana.

Kada je reč o istorijski uslovljenom razvoju institucija naročito je karakterističan slučaj Albanije. Odsustvo efikasne centralne vlasti, jednim delom, može se objasniti istorijskim nasleđem koje je obeleženo plemenskom, verskom i jezičkom diferencijacijom.⁹ Činjenica da ni Osmansko carstvo nije uspevalo ili je imalo teškoće da uspostavi kontrolu u određenim delovima Albanije govori u prilog tome. Opstajanje normi nepisanog običajnog prava (Zakon Leke Dukadžina) u nekim krajevima severne Albanije svedoči o snazi i utemeljenosti nasleđenih ustanova. Takođe, kao posledica verskih razlika, koje su i same produkt navedenih istorijskih kretanja¹⁰, padom komunističkog režima devedesetih godina, neformalno je uspostavljeno konsocijativno rešenje podele vlasti prema verskim kriterijumima¹¹ (Bartl 2019; Abrahams 2019; Pavlović 2018).

Takođe, kao indikativan primer može poslužiti i slučaj pokroviteljsko-klijentelističkih odnosa u Grčkoj utemeljenih u tradicionalnim, nefor-

9 Treba navesti da su se jezičke razlike, odnosno dijalekti *gega* i *toska* koji su se govorili u severnom, odnosno južnom delu Albanije, poklapali sa verskim razlikama budući da su pravoslavci i bektashije govorili *toska*, a suniti i katolici *gega* dijalektom. Standardizacijom jezika (uglavnom prema *toska* dijalektu, na nezadovoljstvo *gega* govornika), izvršenom za vreme vlasti Envera Hodže (*Enver Hoxha*), ova razlika je neutralisana (Bartl 2019, 16–246; Merdjanova 2013, 149–150).

10 Primer Albanije, ali i ostalih balkanskih zemalja upućuje na razmatranje uloge sistema mileta u očuvanju etničkog i jezičkog identiteta različitih grupa. Kemal Karpat navodi da bi detaljnija analiza turbulentne istorije Srbije i kasnije federalne Jugoslavije omogućila prepoznavanje uticaja sistema mileta (Karpat 2017, 187).

11 Otuda je predsednik države Sali Beriša bio musliman, premijer Aleksandar Meksi pravoslavac, a predsednik skupštine Pjeter Arbnori katolik (Abrahams 2019).

malnim institucijama *rusfete* i *mesa*. Analizirajući ove ustanove, Ričard Klog (*Richard Clogg*) (2000: 65) navodi:

„Pokroviteljstvo se prvobitno razvilo kao neka vrsta odbrambenog mehanizma pred strogošću i, naročito, samovoljom osmanskog sistema vlasti. U tim okolnostima, pojedinac je osećao potrebu za pokroviteljima i zaštitnicima koji su mogli da posreduju kod osmanskih vlasti i ublaže hirovitost osmanskog sudstva. Mnogi Grci smatrali su obaveze koje je nametala nova država jedva nešto manje ugnjetačkim od osmanskih, pa su vrednosti i stavovi uobličeni pod osmanskom vlašću nastavili da žive i u razdoblju nezavisnosti. Štaviše, pokroviteljstvo se sasvim lepo uklopilo u zvanične ustanove parlamentarne demokratije. Mesni komatarhis („partijski vođa”) jednostavno je preuzeo ulogu osmanskog age. Sve do najnovijih vremena, skupštinski poslanici shvatali su deljenje privilegija svojim glasačima ne samo kao svoju obavezu nego i kao nužan preduslov političkog opstanka.”

OSMANSKI INSTITUCIONALNI POREDAK IZ UGLA HALILA INALDŽIKA

Prateći navedene teorijske modele dobijamo kompletniju sliku balkanske problematike. U predstojećem delu rada biće izložen istorijsko-institucionalni pristup na osnovu knjige „Osmansko carstvo 1300–1600” Halila Inaldžika, koja argumentuje iznete tvrdnje u korist ovog pristupa. Zarad veće preciznosti, određene postavke Inaldžikove studije biće dopunjene dodatnim pojašnjenjima drugih autora. S obzirom na to da je reč o dosta širokoj tematici osmanskog institucionalnog poretka, izabrana studija jednog od najpoznatijih turskih istoričara predstavlja pokušaj da se pruži kratak i jasan pregled istorijski uslovljenog razvoja osmanskih institucija. Kroz njihovu strukturu, genezu i razvoj indirektno će biti prikazana korelacija sa balkanskim prostorom, kao primarnim područjem ove analize.

INSTITUCIONALNI KONTINUITET

Studija „Osmansko carstvo – klasično doba 1300–1600”, autora Halila Inaldžika, prikazuje nastanak, razvoj i propast Osmanskog carstva kao posledicu preuzimanja tradicionalnih institucija Bliskog istoka, njihovog unapređivanja, ali i fanatičnog držanja. Drugim rečima, „osmanska administrativna i birokratska praksa bila je izdanak i produžetak drevnih tradicija preislamskih država na Bliskom istoku” (Inaldžik 1974, 142).

Inaldžik tvrdi da osmanske institucije nisu bile nikakva novina pa ih tako oslobađa eventualne autentičnosti. One su samo primena bliskoistočnih, u prvom redu abasidskih, persijskih i vizantijskih tradicija. Tako su i dve bazične institucije Osmanskog carstva – robovski i timarski sistem, zapravo proizvod viševekovne bliskoistočne državne prakse. Timarski

sistem¹² može se tumačiti kao nastavak i modifikacija vizantijske institucije pronije, odnosno „u oblastima pod neposrednom osmanskim administracijom, ta imanja (pronije) su ponovo potpala pod državnu kontrolu i pretvarana su u timare, ili su kao nagrada za vojne zasluge razdeljivane jajama, turskim zemljičarima koji su služili u vojsci kao pešaci”. Takvo stanje su Osmanlije zatekle i na Balkanu, usled čega im je bilo jednostavno da velika imanja u vlasništvu hrišćanskih gospodara pretvore u timare (Inaldžik 1974, 19–152).¹³

Centralizacija, kao važna karakteristika bliskoistočnog tipa države, bila je glavna težnja osmanskih vladara. O toj konstantnoj centrifugalnoj tendenciji istočnjačkog duha svedoči i podatak da je „Mehmed Osvajač tvrdio da u svojoj ličnosti sjedinjava islamsku, tursku i rimsku tradiciju u jedan univerzalni suverenitet” (Inaldžik 1974, 81). To upućuje na navedene teorijske postavke o kontinuitetu razvoja determinisanog već pređenim putem.

Međutim, centralizaciju u Osmanskom carstvu treba posmatrati kao sinkretističku formu centralizacije i autonomije verskih grupa, poznatiju kao sistem mileta. Može se pretpostaviti da je institucija mileta¹⁴ zapravo modifikacija nekih ranijih turskih i islamskih modela tolerantnog tretiranja drugoga.¹⁵ Islamskim zakonom i praksom, odnos muslimanske države i nemuslimanskih zajednica koje su imale određenu zaštitu i prema kojima se postupalo tolerantno uređivao je ugovor pod imenom *zimma* (Braude, Lewis 2017, 17). S druge strane, osmansku versku toleranciju potvrđuje opstajanje njihovih starih verskih elemenata u kombinaciji sa islamom. Takođe, neke od najuticajnijih derviških grupa u sunitskom Osmanskom carstvu bile su pod snažnim uticajem šiizma i istočnog misticizma (Inaldžik 1974). Institucija mileta je glavni uzrok moći i ugleda pravoslavnih

12 Osmanski feudalni poredak ili timarski sistem se od evropskog feudalizma razlikovao po jakoj centralizovanoj kontroli i odsustvu hijerarhije i vazalskog odnosa (Inaldžik 1974, 162).

13 Timarska uprava i porezi vezani za nju su dugo određivani kao osobenost osmanskih privrednih odnosa. Ipak, prema nalazima istoričarke Dušanke Bojanić-Lukač, veličina osmanskog poreza *ispenč* naplaćivanog od hrišćana, po veličini i sadržaju, poklapa se sa porezom *dimnina* koji je na Balkanu poznat pre dolaska Osmanlija (Bojanić-Lukač 1969, u: Georgijeva 2008, 137). Zarad brzog i efikasnog korišćenja njihovih ekonomskih potencijala, osvajači su u potpunosti preuzeli lokalnu proizvodnu tradiciju čije je jezgro bilo seosko gazdinstvo koje formira osnovnu poresku jedinicu *hane*. Veličina poreske obaveze je zavisila od veličine ličnog gazdinstva, a njegov naziv je bukvalan prevod vizantijskog termina *zevgar* (Georgijeva 2008, 137).

14 Postoji stav da sistem mileta nije bio institucija već pre skup aranžmana, pretežno lokalnih, sa brojnim varijacijama kroz prostor i vreme (Braude 2017, 116).

15 Milet sistem je svoje islamske korene dugovao samim počecima islama, odnosno događajima iz Muhamedovih medinskih godina (622–632), kada je većinsko muslimansko stanovništvo tog grada moralo da razmotri pitanje odnosa većinske muslimanske zajednice prema manjinama (Bosworth 2017, 73).

crkava u balkanskim zemljama. U periodu osmanske vlasti one su bile glavni čuvar srednjovekovnog nasleđa i posebnosti ovdašnjih naroda. Stečeni legitimitet, zahvaljujući postojanju institucije mileta, odredio je dalji put, uticaj i moć crkvama balkanskih naroda.

U državi Bliskog istoka, deljenje pravde je bio najvažniji zadatak Porte, otuda je ova institucija uz sultana, imala najveći legitimitet u Osmanskom carstvu (Inaldžik 1974, 126). Pravni poredak Carstva je dosta složeniji od isključive primene šerijatskog prava kako se često pretpostavlja. U skladu sa „persijskim državnim tradicijama, pravda se shvata kao suverenova milost i naklonost koje proističu iz njegove apsolutne vlasti, dok pravičnost vladavine u krajnjoj liniji zavisi od vladarevih moralnih osobina” (Inaldžik 1974, 94). Stav persijskog kralja Hozroja I najpreciznije odslikava prirodu bliskoistočne države: „Pod pravednom i umerenom vladom narod će više proizvoditi, prihodi od dažbina će se uvećati, a država postati bogata i moćna. Pravda je temelj snažne države” (Inaldžik 1974, 93). Pored ovakvog shvaćanja pravde, treba pomenuti i turske tradicije vezane za centralnu Aziju koje pravdu svode na nepristrasno primenjivanje *torua* ili *jase*, zbornika zakona koji je bio primaran pre primanja islama. Prema ovom zborniku, idealna vlast je ona vlast koja se u svemu pridržava *torua*, iz čega sledi da su „vladarski suverenitet i toru nerazdvojni pojmovi” (Inaldžik 1974, 93). Činjenica da je toru preživeo primanje islama i ostao važno uputstvo za vođenje države govori o snazi prihvaćenih institucija. Takođe, govori i u prilog navedene istorijsko-institucionalne postavke o razvoju određenom pređenim putem.

Toru je, prema tome, uticao i na zakonodavstvo Osmanskog carstva (Kanun-name), ali i na brojne institucionalne mehanizme. Preciznije, „osmanska koncepcija države, iako u osnovi vodi poreklo sa drevnog Bliskog istoka, trajno je sačuvala izvesne turske tradicije” (Inaldžik 1974, 95). U kontekstu balkanskih naroda, osmanske vlasti su dozvolile egzistenciju tradicionalnih zakona, običaja i institucija, što je uticalo da neke od tih procedura prežive do danas, bilo u vidu neformalnih obrazaca prisutnih u narodnoj svesti, bilo kao preživeli segmenti širih, institucionalizovanih procedura. Takođe, tradicionalno zakonodavstvo i institucije Balkana imale su reverzibilan uticaj, ulazeći postepeno u osmanski pravni poredak. Osmanski kanun je često dopunjavan običajnim pravom i ponekom pravnom ustanovom pokorenog naroda koje nisu bile u suprotnosti sa šerijatom. Tako je preuzet srpski rudarski statut, propisi o vlaškoj organizaciji, lokalnoj upravi i određenim dažbinama (obručina, gospoština, počepina, gornina, poklon i druge) (Zirojević 2018, 55–80; Inaldžik 1974, 101).

Vladar, ili preciznije sultan, je najstabilnija institucija sa najvećim legitimitetom u osmanskoj državi. Osmanska vlast je predstavljala sultanovo pravo da upotrebljava i štiti sve izvore dobara i održava harmoniju među

društvenim staležima i miletima (Pavlović 2018, 16). Za prikazivanje ove institucije Inaldžik navodi indo-persijsko delo „Ogledalo za prinčeve”, gde se vladar upoređuje sa pastikom, a njegovi podanici sa stadom: „Bog poverava podanike pastiru da bi ih štitio i vodio pravim putem, a podanici su dužni da bez pogovora slušaju svog suverena”. U skladu sa tim, „teorija halifata kakvu su zastupali muslimanski pravnici u mnogim vidovima se podudara sa drevnom teorijom države Bliskog istoka” (Inaldžik 1974, 95). Ovakav paternalistički tretman vladara je (bio i) ostao dominantan način razmišljanja na svim teritorijama osmanske vlasti, uključujući i Balkan za koji se ovakve tradicije vezuju za dosta ranije (preosmanske) periode.¹⁶ Takva nasleđena politička kultura, u odsustvu kritičnih tačaka koje bi promenile dato stanje, predstavlja značajnu prepreku demokratizaciji većine zemalja postosmanskog prostora.

EKSTRAKTIVNE INSTITUCIJE I PROPAST OSMANSKE IMPERIJE

Kao što je rečeno, osmanska birokratska praksa je izdanak i produžetak države Bliskog istoka, i kao takva je ispoljavala sve slabosti koje su se mogle sresti u datim društvima. Kako se širila država tako se povećavala birokratija i stepen ekstrakcije, a samim tim i problemi inherentni za takav tip države. Poput Vizantije, koja je u poznoj fazi svog postojanja patila od korupcije, tako je i u slučaju Osmanskog carstva ona bila znak postepene propasti. Po oceni turskih pisaca, korupcija, to jest mito je bio jedan od glavnih uzroka slabljenja državne organizacije i administracije¹⁷ (Inal-

16 Kult vođe, karakterističan za sve balkanske države, posebno odslikavaju muzeji posvećeni liderima ovdašnjih zemalja. U tom kontekstu je indikativan slučaj najuticajnijeg grčkog političara prve polovine 20. veka Elefteriosa Venizelosa. U muzeju liberalnog kluba u Atini koji predstavlja svojevrstan hram posvećen uspomeni na Venizelosa, čuvaju se sa najvećim poštovanjem izrešetana kola u kojima je preživeo atentat 1933. godine, kao i njegova dopola popušena cigara. Takođe, jedna dopisnica iz 1920. godine prikazuje Venizelosa uz Isusa Hrista ispod čije predstave stoji natpis „Hristos nebeskom ocu”, dok ispod Venizelosove stoji „I ja zemaljskom ocu”. Slikovit je i slučaj jednog odraza pred izbore 1981. godine u Grčkoj gde je ulazak budućeg premijera Andreasa Papandreua u Patras upoređen sa Hristovim ulaskom u Jerusalim na Cvetnu nedelju (Klog 2000, 105–187). U literaturi se često stil vlasti kneza Miloša Obrenovića poistovećuje sa stilom osmanskog paše, odnosno „Milošev politički mentalitet ostao je mentalitet jednog turskog paše” (Pavlović 2018, 80). Živojin Perić, srpski pravnik i političar, ilustrativno prikazuje kult vođe kod Srba rečima: „Srpski je narod sviknuo od vajakada, i to mu je prešlo u krv, da svoga vladara vidi kao uzvišenoga, sjajnog, moćnog i očinski vezanog sa njim. On voli da u njemu gleda sjaj svoje otadžbine, najvišu moć zakona i pravde, oca” (Živojin Perić 1910, citirano u: Stojanović 2019, 103).

17 O tome sredinom 17. veka osmanski letopisac Mehmed Halifa Bošnjak svedoči: „Do umanjivanja prihoda i uvećavanja rashoda dolazilo je stoga što je bilo mnogo janjičara. A mnoštvo janjičara prouzrokovalo je da se pašama i begovima daju službe uz mito. A kad se daju položaji uz mito janjičarima ne dostiže za plaću. Kad nema plaća za janjičare, onda oni

džik 1974, 68). Složena birokratska praksa praćena korupcijom ostala je glavno institucionalno nasleđe svih država postosmanskog prostora, što nas upućuje na ranije navedenu kategoriju ekstraktivnih institucija.¹⁸

Iz perspektive istorijskog institucionalizma, odnosno etabliranosti ekstraktivnih institucija možemo analizirati i propast Osmanske imperije. Iako Inaldžik navodi da su se institucije i ustrojstvo carstva menjali u skladu sa promenama okolnosti u određenim razdobljima, problem fanatičnog držanja tradicionalnih ekstraktivnih institucija Bliskog istoka i nespремnost za radikalnom promenom institucionalnih mehanizama bliskoistočnog tipa doveo je u krajnjoj liniji do propasti države. Preciznije, „većina pisaca se rukovodila tradicionalnim konceptima države i društva na Bliskom istoku, prema kojima su država i vladarev suverenitet jedan pojam. Oni su podržavali one institucije koje su garantovale integritet i apsolutni karakter takve vlasti. Rešenja koja su predlagali nisu prevazilazila okvire takve koncepcije, a preduzete mere dale su ishod suprotan postavljenom cilju. Ne obazirući se uopšte na izmenjene okolnosti, tvrdili su da će se oživljavanjem „starih zakona i regula“ – što će reći klasičnih osmanskih institucija – proces opadanja zaustaviti“ (Inaldžik 1974, 69). Kontraproduktivno, klasične osmanske institucije su se raspadale u sudaru sa novom Evropom usled nemogućnosti Osmanlija da se prilagode izmenjenim okolnostima, zbog čega su i institucionalne reforme ostale sputane „tradicionalnim klišeima države Bliskog istoka“ (Inaldžik 1974, 74). Do raspada je došlo usled odsustva kritične tačke koja bi transformisala i preusmerila osmanski ekstraktivni institucionalni poredak na nov pravac razvoja inkluzivnih institucija. Iako na prvi pogled deluje da je Mladoturska revolucija (ili čak raniji reformatorski pokušaji) imala potencijal da sprovede to preusmeravanje, dalji tok događaja demantovao je takve mogućnosti.

Preuzimanje i prilagođavanje starih imperijalnih institucija izgradiće identitet ovog Carstva, preko kojih će ono uticati na sve teritorije svoje

krenu na dvor i bez razloga mrcvare. Sada su vodeći ljudi države, da bi se spasili nevolje, davali položaje uz mito. Oni koji su službu dobili potkupljivanjem, a onda nakon tri meseca udaljeni iz službe, mnogo su mučili narod kako bi povratili novac i poklone koje su dali. A narod koji nije mogao izdržati poreze koji su prelazili svaku granicu bio je prisiljen bježati u neprijateljske zemlje, čime su pokrajine postale puste i zapuštene“ (citirano u: Zirojević 2018, 49–50).

18 Korupcija nije bila rezervisana samo za muslimanske prvake, već je bila prisutna i u okviru uticajne grčke fanariotske zajednice. Osmanske vlasti su uzimale ogroman mito za položaje vasseljenskog patrijarha i kneževa podunavskih kneževina (Vlaške i Moldavije) na koje su postavljale istaknute fanariote. Da bi nadoknadio finansijske gubitke kojim je obezbedio svoj položaj, vasseljenski patrijarh je po stupanju na dužnost takođe morao da uzima mito, čime je i sama crkva tonula u institucionalizovanu korupciju karakterističnu za osmanski sistem. Kasnija korupcija i nezgrapan birokratski aparat u samostalnoj grčkoj državi, vezan za institucije *rufete* (politička podrška) i *mesa* (dobre veze), duguje svoj značaj osmanskom nasleđu. Pokroviteljsko-klijentelistički odnosi tipični za navedene institucije ostali su do danas upečatljivo obeležje grčkog društva (Klog 2000, 8–64).

vlasti. Međutim, tradicionalne institucije će sputavati suočavanje sa radikalno izmenjenim okolnostima¹⁹, zbog čega će osmanska istorija postati „letopis o istrošenim oblicima starih imperijalnih institucija” (Inaldžik 1974, 8). To, naravno, ne znači da su smrću osmanske imperije umrli i pomenuti institucionalni obrasci, naprotiv, oni su nastavili da žive u izmenjenom obliku na postosmanskim prostorima i da utiču na politike tih zemalja, što je i navedeno u prethodnom delu o Balkanu kao osmanskom nasleđu. Dakle, propast Osmanskog carstva je zapravo kritičan trenutak, odnosno tačka koja je istoriju usmerila na nove pravce.

Prema tome, „na osnovu svega nameće se zaključak da su osnovni principi bliskoistočne teorije o državi ostali nepromenjeni i u osmanskim vremenima, uprkos uticaju šerijata i grčke političke misli. Osmansko uređenje bilo je zasnovano na tim principima, i oni se jasno ispoljavaju u svim njegovim upravnim telima, kao i u svim njegovim državnim poslovima” (Inaldžik 1974, 96).

ZAKLJUČAK

Na kraju ovog razmatranja može se zaključiti da je balkanski prostor izuzetno plodno tle za analiziranje i primenu istorijsko-institucionalnog pristupa. Takva analiza bi morala da bude sveobuhvatnija u smislu istorijskog opsega. Potrebno je temeljno razmatranje institucija tradicionalnih društava i na osnovu toga izvlačenje zaključaka o njihovom uticaju u funkcionisanju savremenih balkanskih država. Samim tim, ovaj rad se može okarakterisati kao prikaz potencijala ovog teorijskog pristupa u objašnjavanju brojnih balkanskih fenomena čije je važenje presudno u kontekstu razumevanja aktuelne problematike celokupnog balkanskog prostora.

Na osnovu izloženog može se primetiti uticaj društvenih obrazaca na stvaranje institucionalnih anomalija kao što je slučaj sa brojnim vidovima koruptivnih praksi. Reč je o višestrukim uticajima koji se ne mogu ograničiti samo na period osmanske vlasti, zbog čega bi institucionalni poredak savremenih balkanskih država trebalo posmatrati iz šire istorijske perspektive koja prevazilazi osmansko nasleđe. Ipak, osmanski uticaj na izgradnju, odnosno učvršćivanje određenih institucionalnih aranžmana je značajan usled dugog razdoblja prevlasti Osmanskog carstva na ovom prostoru.

Doba Osmanskog carstva, kao najupadljiviji i najuticajniji period balkanskog institucionalnog razvoja, zaslužuje posebno mesto u razma-

19 Reformski pokret (tanzimat) je pokušao da transformiše osmanski institucionalni poredak po uzoru na zapadni model, ali je pokušaj uspostavljanja inkluzivnog institucionalnog ambijenta opstruisan ukorenjenošću ekstraktivnih institucija. Neuspeh mladoturskih reformatorskih tendencija govori u prilog tome. Čak je i period kemalističke Turske obeležen konstantnom borbom sa čvrsto ukorenjenim osmanskim institucionalnim nasleđem (Tomić 1939). Ta zaostavština se prepoznaje i u praksi savremene turske države.

tranju datih procesa. Otuda je taj period kroz prikaz knjige turskog historičara Halila Inaldžika „Osmansko carstvo 1300–1600” označen kao formativan u procesu uobličavanja institucionalnih obrazaca koji su opredeljivali dalji put institucionalnog razvoja. Dati prikaz, fokusiran na nasleđeni institucionalni poredak Osmanskog carstva, indirektno postaje okvir za razumevanje mnogih pitanja balkanske problematike. Tako se brojna institucionalna rešenja i problemi balkanskih država mogu tumačiti kao posledica nasleđa osmanske vlasti. Preciznije, obrada knjige Halila Inaldžika zapravo je argument u prilog pristupa istorijskog institucionalizma kroz analizu institucionalnog života nekada moćne imperije. Istorijski institucionalizam pruža mogućnost za potpunije sagledavanje tog razvoja kroz teorijske koncepte koji omogućavaju razumevanje promenljivih okolnosti kao neminovnosti turbulentnog istorijskog toka. Na osnovu toga može se izvesti i sud o adekvatnosti i primenjivosti navedenih teorijskih komponenti ovog pristupa na datoj balkanskoj tematici.

LITERATURA

- Abrahams, Fred. 2019. *Savremena Albanija*. Beograd: Clio.
- Asemoglu, Daron i Robinson, A. Džejms. 2014. *Zašto narodi propadaju: Poreklo moći, prosperiteta i siromaštva*. Beograd: Clio.
- Bartl, Peter. 2019. *Albanci: Od srednjeg do kraja 20. veka*. Beograd: Clio.
- Blyth, Mark. 2005. „Institucije i ideje”. U ur. David Marsh, Gerry Stoker. *Teorije i metode političke znanosti*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Bosworth, E. C. 2017. „Koncept *zimme* u ranom islamu”, U ur. Benjamin Braude, Bernard Lewis. *Kršćani i jevreji u Osmanskoj carevini: funkcioniranje jednog pluralnog društva*. Sarajevo, Beograd: Centar za napredne studije, Balkanski centar za Bliski istok.
- Braude, Benjamin i Lewis, Bernard. 2017. „Kršćani i jevreji u Osmanskoj carevini: funkcioniranje jednog pluralnog društva: Uvod”. U ur. Benjamin Braude, Bernard Lewis. *Kršćani i jevreji u Osmanskoj carevini: funkcioniranje jednog pluralnog društva*. Sarajevo, Beograd: Centar za napredne studije, Balkanski centar za Bliski istok.
- Čolović, Ivan. 2016. *Smrt na Kosovu polju*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Dorđević, B. Dragoljub i Gavrilović, Danijela. 2006. „Srbija: Verska i etnička identifikacija između balkanske prošlosti i evropske budućnosti”. *Kultura polisa*, 4-5, 3, 339–346.
- Georgijeva, Cvetana. 2008. „Osmanska vladavina u bugarskim zemljama”. U prir. Srđan Pirivatrić. *Istorija Bugarske*. Beograd: Clio.
- Hayden, Bakić, Milica. 2006. *Varijacije na temu Balkan*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić.

- Hopkin, Jonathan. 2005. „Komparativne metode”. U ur. David Marsh, Gerry Stoker. *Teorije i metode političke znanosti*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Inaldžik, Halil. 1974. *Osmansko carstvo 1300–1600*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Jovanović, Bojan. 2015. *Duh paganskog nasleđa*. Beograd: Dereta.
- Karpat, H. Kemal. 2017. „Mileti i nacionalnost: korijeni nepodudaranja nacije i države u postosmanskoj eri”, U ur. Benjamin Braude, Bernard Lewis. *Kršćani i jevreji u Osmanskoj carevini: funkcioniranje jednog pluralnog društva*. Sarajevo, Beograd: Centar za napredne studije, Balkanski centar za Bliski istok.
- Klog, Ričard. 2000. *Istorija Grčke novog doba*. Beograd: Clio.
- Kocić, Marija. 2017. *Orijentalizacija materijalne kulture na Balkanu: osmanski period XV–XIX vek*. Beograd: HERAedu.
- Lowndes, Vivien. 2005. „Institucionalizam”, U ur. David Marsh, Gerry Stoker. *Teorije i metode političke znanosti*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Marč, G. Džejms i Olsen, P. Johan. 2010. „Elaboriranje 'Novog institucionalizma'”, U prir. Petar Bojanić, Ivan Mladenović. *Institucije i institucionalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Mataković, Hrvoje. 2014. „Temeljne značajke historijskog institucionalizma”, *Glasnik prava*, 5, 2, 1–11.
- Mazover, Mark. 2016. *Solun grad duhova*. Beograd: Dosije.
- Merdjanova, Ina. 2013. *Rediscovering the Umma: Muslims in the Balkans Between Nationalism and Transnationalism*. New York: Oxford University Press.
- Pavlović, K. Stevan. 2018. *Istorija Balkana 1804–1945*. Beograd: Clio.
- Pirson, Pol. 2017. „Rastući prinosi, putna zavisnost i istraživanje politike”. *Političke perspektive*, 7, 1–2: 71–109. DOI: 10.20901/pp.7.1-2.05
- Popović, Miodrag. 2007. *Vidovdan i časni krst*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Stavrianos, S. Leften. 1958. *The Balkans Since 1453*. New York: Rinehart & Company, Inc.
- Stojanović, Dubravka. 2019. *Srbija i demokratija 1903–1914*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Stojanović, Trajan. 1995. *Balkanska civilizacija*. Beograd: Centar za geopoetiku.
- Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Tomić, Sv. Zoran. 1939. *Kamal Atatürk – tvorac nove Turske*. Beograd: Planeta.
- Zirojević, Olga. 2018. *Iz osmanske baštine*. Beograd: Balkanski centar za Bliski istok.
- Williamson, R. Claudia. 2009. “Informal institutions rule: Institutional arrangements and economic performance”. *Public Choice*, 139, 3: 371–387. DOI: 10.1007/s11127-009-9399-x

SUMMARY

HISTORICAL INSTITUTIONALISM, THE BALKANS AND
OTTOMAN EMPIRE

The aim of this paper is to make an attempt to utilize historical institutionalism in order to approach the issue of the Balkans development, in order to explain institutional order in this region. Historical institutionalism can, therefore, be characterized as a suitable framework for understanding the specifics of the institutional development of the Balkan countries. Consequently, this paper will focus on the multifaceted historical influences that shaped the institutional identity of this region with a special focus on the Ottoman heritage of the Balkans, which had a role of establishing certain institutional patterns that still influence the development of the Balkan countries. In this respect, Halil İnalçık's book "The Ottoman Empire: 1300–1600" will be analyzed as a case study as an appropriate example how valuable historical institutionalism can be in explaining the institutional specifics of the Balkan region. This approach derives an image of the Balkans as a construction developed on centuries-old historical legacy marked by the influences of different civilizations, which ultimately contributes to a better understanding of the institutional design of the Balkan countries.

KEYWORDS: Historical institutionalism, The Balkans, Ottoman Empire, institutions, Halil İnalçık.

IZVEŠTAJ SA SKUPA „UJEDINJENI U RAZLIČITOSTI“

Ujedinjeni u različitosti je tribina održana prvog dana zime 21.12.2020. u pandemijskim uvjetima putem aplikacije Zoom. Radi se o događaju u okviru projekta PEROM Srbije i Hrvatske čiji je cilj povezivanje studenata Fakulteta političkih nauka u Beogradu i studenata Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu. Prošle godine PEROM je bio projekt putem kojeg se organizirala nastava, smještaj i radionice na FPN-u i par mjeseci kasnije na FPZG-u. Glavna je ideja bila razbiti iluzije o „velikim“ političkim nesuglasticama i animozitetima između studenata Srbije i Hrvatske.

Upravo na tu temu bio je organiziran događaj „Ujedinjeni u različitosti“ koji je ugostio četvoro govornika s bogatim iskustvom u radu s mladima na nacionalnoj, regionalnoj i međunarodnoj razini. Govorili su o njihovim dobrim i lošim iskustvima, koje teme se najviše spominju i kako „dišu“ mladi iz različitih država. Iz samog naslova već se dalo naslutiti da su problemi mladih u nekoj mjeri isti i da je razgovor, suradnja i povezivanje mladih jedan od alata koje treba iskoristiti kako bi zajedno došli do istog cilja, a to je suživot u miru i suradnji, te su studenti politologije možda i najbolji putokaz za budućnost u pozitivnom svjetlu te ideje.

Ovogodišnju konferenciju organizirali su studentice FPN-a i voditeljice PEROM-a Irena Zagrađanin i Miljana Jovanović, te članovi Diplomatskog kluba FPZG-a, Karlo Kučan, Damjan Stanić i Marija Roguljić, u suradnji s Fondacijom dr Zoran Đinđić. Predstavnici svih triju organizacija započeli su uvodne govore tako da je svatko dao svoje viđenje pojma solidarnosti i važnosti ove suradnje, kao i samog projekta. Ostatak su prepustili Miljani kao moderatorici i govornicima Ilmi Kitivojević, Anji Jokić, Ivanu Dominiku Dragoviću i Amaliji Curman.

Govornici su istaknuli specifična poimanja solidarnosti, koji su bili i daljnji „lajtmotivi“ za raspravu, a to su da je „Solidarnost biti čovjek“, „... da je solidarnost suosjećanje i biti u radosti“, te da ona „... proizlazi iz altruizma, istih ciljeva, osjećaja pripadnosti i zajedništva u različitosti“. Kao svoja prva iskustva regionalne suradnje Amalija je istaknula Regionalnu školu političke filozofije Zoran Đinđić kao spoj razvijanja poten-

cijala njenih interesa u političkoj filozofiji i iskustva upoznavanja drugih studenata iz Bosne i Hercegovine i Srbije. Upravo takav pristup razvijanja vlastitih potencijala bilo u političkoj filozofiji, informatici, sportu, umjetnosti i umrežavanju s drugim studentima iz različitih krajeva daje pozitivan dojam u stvaranju vlastitog iskustva.

Upravo na tu temu se nadovezala i Anja kada je pričala da mladi nemaju sociološke, ekonomske ili političke prepreke i da se oni najlakše povežu s drugim mladima. Na temelju njenog iskustva najveća prepreka na koju je ona naišla jest sam jezik suradnje, sasvim specifično u terminologiji predstavljanja mladih s područja Kosova i Metohije, gdje se traži neka neutralna instanca kako bi očuvali suradnju te se odmaknuli iz sfere domicilne politike. Mladima je i s jedne i s druge strane granice nametnut politički diskurs koji je nesumjerljiv na nekoj konferenciji suradnje i kohezije.

Ilma je odrasla u multikulturalnoj sredini i na temelju njenog iskustva razlike među kulturama su minimalne, ali se naglašavaju upravo radi održavanja specifičnosti i prihvaćanja onog drugog. Upravo na tragu i naziva same konferencije ona ističe da iz njenog iskustva razlike koje postoje (sociološke, kulturne, vjerske), koliko god bile zanemarive, potiču predmet kurioziteta i one nas povezuju ukoliko nisu isključive. Razlike su te koje nas ujedinjuju, a ne sličnosti.

Ivan je istaknuo da treba postojati dobra umreženost mladih u Srbiji i Hrvatskoj u svim (ekonomskim, političkim, kulturalnim i ideološkim) poljima radi jednog zdravog i dugoročnog razvoja društva, za iduće generacije koje ostavljamo. Na tragu Orwellovog citata „Onaj tko kontrolira sadašnjost kontrolira prošlost, a tko kontrolira prošlost kontrolira budućnost” može se reći da je Ivan najviše naglasio upravo uključenost mladih kao najbitniju stavku za razvoj društva u cjelini. Uključenost mladih u donošenje odluka, stvaranje mreža mladih na nacionalnoj, regionalnoj i međunarodnoj razini, te institucionaliziranje rada mladih su rješenja za bolju povezanost i suradnju.

Najveće prepreke suradnji su, pak, financijske, motivacijske, ali i političke prirode. Nedostatak sredstava za mlade je veliki problem razvijanju potencijala mladih u vlastitoj državi, a kamoli na regionalnoj i međunarodnoj suradnji. Tome u prilog ide i podatak, kojeg je Anja navela, da se samo 0.09% proračuna izdvaja za mlade. Također su se složili kako je teško motivirati mlade na participaciju u projektima. Mladi se, s jedne strane, zatvaraju u sebe, što se vidi u njihovom nepovjerenju prema političarima i institucijama, te se stvara okruženje apatičnosti kod mladih. Osim toga, podrška nedostaje u smislu postojanja političke volje vlasti da se nešto promijeni i da se ostvari suradnja. Anja je spomenula da „mladi nose teret prošlosti” i u tome je srž problema koje su govornici naveli.

Zaključno, može se reći da je lijepo vidjeti održavanje projekta i u uvjetima nemogućnosti putovanja i zdravstvene krize, te postojanje interesa za nastavak suradnje dvaju fakulteta. Upravo projekti kao ovi potrebni su radi otvaranja prema novim akademskim i socijalnim suradnjama. Kako je rekao jedan moj prijatelj, „svaki dolazak Hrvata u Srbiju ili Srba u Hrvatsku nije samo turistički dolazak, već i politički”. Upravo suradnjom i povezivanjem mladih studenata gradi se jedan novi politički diskurs koji zamjenjuje stare narative prošlosti i gradi budućnost.

Viktor Meczner

UPUTE SURADNICIMA

(HRVATSKA REDAKCIJA)

Rukopisi se podnose redakciji preko portala: <https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/politicke-perspektive/about/submissions>, ili elektroničkom poštom kao Word dokument na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija o pošiljatelju), a u zasebnom elektroničkom dokumentu naslov teksta, ime i prezime (svih) autora i naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključne riječi i kontakt (adresa, elektronička pošta, telefon i faks). Sažetak (do 120 riječi) mora jasno naznačiti narav razmatranog intelektualnog problema, korišteni postupak ili argument i zaključke autora. Poželjna je dužina izvornog znanstvenog članka 6000 ili 8000 riječi (42000–56000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Prije slanja osvrta i recenzija neophodno se konzultirati s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sljedeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134–43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLJEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115–44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes". In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

UPUTSTVO SARADNICIMA

(SRPSKA REDAKCIJA)

Rukopisi se podnose redakciji preko portala: <https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/politicke-perspektive/about/submissions>, ili elektronskom poštom kao Word fajl na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anonimnan rukopis (bez informacija koje mogu identifikovati pošiljaoca), a u odvojenom fajlu posebnu stranu s naslovom teksta, imenom i prezimenom (svih) autora i nazivom ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključnim rečima i kontakt informacijama (adresa, elektronska pošta, telefon i faks). Apstrakt (do 120 reči) mora jasno naznačiti prirodu intelektualnog problema koji se razmatra, upotrebljeni metod ili argument i zaključke autora. Poželjna dužina za izvorni naučni članak jeste od 6.000 do 8.000 reči (app. 42.000–56.000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Redakcija zadržava pravo da tekstove koji ne zadovoljavaju standarde ne uzme u razmatranje. Prikaze knjiga treba pripremiti na isti način, dužine do 700 reči (app. 5.000 slovnih znakova s razmacima). Pre slanja osvrta i drugih vrsta tekstova konsultovati se s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sledeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134–43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115–44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes". In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

